2005 чылдың бирги чартыында "Шын" солунга чагыдылга чоруп турар. Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 264 рубль; ооң иштинде редакцияга — 126 рубль, почта чедирилгези —138 рубль.
пенсионерлерге чиигелделиг — 230 рубль;
Организацияларга — 300 рубль.
3 айда хууда чагыдыкчыларга — 132 рубль. пенсионерлерге — 115.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 162 (16935)

2004 чылдың ДЕКАБРЬ 7, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 17.00. Садар өртээ 3 рубль.

«Шын» — номчукчуларында

КҮЗЕНЧИГ ААЛЧЫ – ПОЧТАЧЫ НЕМЕШКЕН

Чагыдылганы шапкынчыдарын суму чагырга даргазы аазаан

Акша-шалың доктаамал үнмес 90 чылдарның берге үелеринде безин «Шынның» чагыдылгазын үспейн, ынак солунунга шынчы болуп арткан хүндүлүг номчукчуларывыс республиканың аңгы-аңгы булуңнарында кайы көвей. Кызыл кожууннуң Баян-Кол сумузунуң хүндүлүг пенсионерлери Клара Ховалыговна ДАРЖАА база Тамара Байкараевна СОДУНАМ оларга дорт-ла хамааржыр.

Олар чаа үндүрүлгени четтикпейн манап, солунун харылзаа салбырындан уткуп алыр чаңчылдыглар. «Шынның» бөлүк ажылдакчылары Баян-Кол сумузунга сургакчылап чеде бергеш, найысылал Кызыл хоорайдан почта машиназы келген үеде доктаамал номчукчуларывыс Клара Ховалыговна, Тамара Байкараевнабиле кады «Шын» солуннуң эвлчеглиг үндүрүлгезин уткуп ап тура, ужуражып чугаалашканывыс ол.

Почтаны ай бурунгаар неделяда 3 катап эккеп турган болза, ам 2 катап четверг биле суббота хүннеринде эккеп турар апарганын доктаамал номчукчуларывыс хараадап чугаалап турдулар. «Шын» солуннуң редакциязы неделяда 3 катап чедирилге дээш төлевирлерни төлеп турар болганда, номчукчуларның хомудалын езугаар бо талазы-биле почта эргелелинге негелдени салган). Хоочун башкы Клара Ховалыговна, Тамара Байкараевна баштаан суму чагыкчылары солунну 3 база 6 айлап чагыдып өөрени берген. Эртип турар чылда сумунуң барык ийи дугаар өреге бүрүзү «Шын» солунга чагыдылгалыг турган болза, 2005 чылдың чагыдылгазын амдыызында 20 шаа кижи кылган. Ынчалза-даа чагыгларны киирген, пенсия үнерге, чүгле төлевирин кылыры арткан чагыкчылар арбын.

Суму 300 ажыг өрегелиг, бо удаа 138 «Шын» солун келген. Ол дээрге чагыдылганың хөй кезии дээрзин Баян-Колдуң харылзаа салбырының эргелекчизи Ульяна Сүзенмеевна Баданай чугаалады. Ульяна Сүзенмеевна харылзаа салбырынга ажылдаандан бээр 18 чыл чедип турар. Ынчангаш ол келир чылдың чагыдылгазын эртип турар 2004 чылдан кудулатпазынга бүзүрелдиг болду. Элдеп үүлдер турар, ол чүгле Баян-Кол сумузунга хамааржыр эвес, өскеде сумулар, кожууннарның удуртукчулары, ажылдакчыларынга хамаарылгалыг. Көдээ черде ажыл-агыйны көдүрер, ажытөлду чаа-чаа билиглер-биле чепсеглеп, өөредип кижизидер сорулгалыг башкылар, удуртукчулар болгаш өске-даа көскү ажылдакчылар чагыдылга кампаниязынга киржиринден шуут ойталаар. Аңаа бодаарга, эвээш-биче пенсия, ажыл чок дээш пособие акша ап олурарлар идепкейлиг бооп артпышаан. Бо талазы-биле сумуда байдалды Баян-Кол суму чагырга даргазы Георгий Байкараевич Анай-оол кичээнгейге ап, чагыдылга талазы-биле ажылды шапкынчыдарын журналистер-биле ужуражылга үезинде аазаан.

Баян-Кол сумузунуң почта салбырының бажыңы 1995 чылда өрттенген, ам бөгүнде ол чагырга бажыңының артыы талазында бичежек, тар, соок өрээлди эвлеп турар. 2004 чылга чедир солунсеткүүлдер, чагааларны чон почта

салбырындан боттары кээп алыр турган болза, эртип турар чыл Баян-Кол сумузунуң солун-сеткүүл чагыкчыларынга өөрүшкүнү база сөңнээн. Чагыкчыларның күзенчиг аалчызы — почтачы немешкен. Почтачы Татьяна Сатовна Хунажык чагыдылга келири билек, ону «изии-биле» бажыңнарга чедирип, тарадып турар.

Чойганмаа САТ.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Кажан? Каяа? Чүү? Сонуургаптаалынар

Улуг сонуургал-биле

Эрткен дыштаныр хүннерде Улусчу чогаадылга бажыңынга Аныяктарның дыштанылга төвү Студентилер хүнүнге тураскаадып, Кызыл хоорайда өөредилге черлериниң студентилериниң каттышкан концертин сургуулдарга бараалгаткан.

Эмчи училищезиниң кыстарының танцылаарын, ол-ла училищениң сургуулдары Сүт-Хөл чурттуг алышкыларның цирк оюнун база оон-даа өске солун танцы-самны, ыры-шоорну студентилер улуг сонуургал-биле көрүп, мага хандыр дыштанганнар.

Медээ меге болган

Декабрь 2-де Кызылдың ИХЭ-ниң дежурный кезээнче «Кызылдың 5 дугаар школазында бомба салдынган» деп, медээ келген.

Ол-ла дораан Онза байдалдар яамызының, ИХЯ-ның, ОШАЧКИниң болгаш Айыыл чок чорук албанының ажылдакчылары хемчеглерни алгаш, школа чанынга хайгыылды тургускан. Хыналданың түннелдери медээ меге болган дээрзин бадыткаан.

Телефон дугаарын билип алыр херексел дузазы-биле медээ чоруткан школачы уругнуң адрезин тодараткан, административтиг херекти оттурган. Уругнуң ада-иезинге торгаал төлелгезин онааган.

Май 9-ка белеткенип турар

Декабрь 3-те ТР-ниң Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлелиниң пленуму болуп эрткен.

Аңаа Бүгү-россияның Чепсектиң Күштериниң хоочуннарының хөй-ниити организациязының пленумунуң түннелдерин чугаалашкан. Бо талазы-биле чөвүлелдиң даргазы К.А. Маспык-оол илеткел кылган. Кол айтырыг – Тиилелгениң 60 чылынга белеткел.

Кышкы хем оруктарында

Бо чылын кышкы хем оруктарында байдал элээн нарын болуп турар. Соок шоолуг эвес болганындан Кызыл — Кара-Хаак болгаш Каа-Хемниң Бүрен аксында хем оруктары ажыттынмаан.

Ында доштуң кылыны чүгле 12 см болуп турар. Орук демдектерин ында салган болгаш «Тыва автоорук» эргелелиниң специалистери хыналданы доктаамал чорудуп турар. Шагаан-Арыг—Эйлиг-Хем аразында кышкы автоорук ажыттынган. Ында доштуң кылыны 25 см чедип турар,5 тонна чүктүг машина эртип болур.

Септелгени чорудуп эгелээн

Кызылдың хоорай чагыргазы Паротурбинная кудумчузунда чурттарга бажыңынга болган өртке когараан кижилерге чурттаар орансава айтырыын шиитпирлээр талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап чорудуп турар.

Комсомольская кудумчузунуң 101,107 дугаарлыг АТБ-1-ниң хөй-ниити чурттарга бажыңында «Чылыг четкилери» күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгезиниң ажылчыннары чурттарга бажыңынче чылыгны киирер дээш дүн-хүн чок ажылдап турарлар. Септелгени шалыпкын чоруткаш, чаа чыл бетинде бо бажыңнарже баштайгы чурттакчыларны киириптер аргазын көрүп турар.

Шыңгыы хемчег алыры көрдүнүп турар

Чылдың дөрт эргилдезинде эртип турар байырлалдарда Чаа чыл онзагай черни эвлээр.

Ынчалза-даа бо байырлалда хөй шиви кезип,елка тургузуп,арга-арыгга улуг когаралды чедирип турар бис. Шиви кезерин чурумчудар талазы-биле республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле девискээр агентствозу чаа арга-арыг кодекизиниң негелдезинге дүүштүр шыңгыы хемчегни алырын көрүп турар. Ол талазы-биле материалдарны массалыг информация чепсектерин таварыштыр чорудар.

Компьютерни өөредип эгелээн

Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөл ортумак школазында 15, суурнуң хамаатыларында 5 компьютер бар.

Ынчангаш аңаа сонуургалдыг, ону өөренип алыр күзелдиг кижилерниң саны сумуда көвүдээн. Мону барымдаалааш, школада информатика башкылары Ю.С.Иргит, А.Д.Иргит компьютер өөренир курсту ажыткан. Оон кичээлдери неделяда үш катап эртип турар.

Ортун-оол САЛЧАК.

Бюджет-2005

БИСКЕ ЧААРТЫЛГАЛАР БОЛУР

Тыва Республиканың федералдыг яамыларга болгаш ведомстволарга хамааржыр республиканың бүдүрүлгелериниң удуртукчулары 2005 чылдың бюджедин камгалаар дээш колдуу Москвада ажылдап турарлар. ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле девискээр агентствозунуң удуртукчузу Сергей Валентинович Сапелкинге республиканың арга-арыг ажыл-агыйының 2005 чылда бюджедин камгалаар дээш Москваже чоруурунуң бетинде ужуражыр аргалыг болдум.

— Бо чылын Россияның арга-арыг ажыл-агый албанында улуг реформа чоруп турар болгай,ону номчукчуларга кысказы-биле таныштырып көрүңерем, Сергей Валентинович.

— Ажыы-биле чугаалааргa, сөөлгү чылдарда арга-арыг ажыл-агыйларынга чорудуп келген реформадан колдуу турупкан бис. Арга-арыг яамызындан эгелээш чугаалаар болза, бистиң ат-сывывыс каш-даа өскерилген. Ынчалза-даа кол хүлээлгевис хевээр артып турган. Эрткен неделяда Москвага Россияның арга-арыг ажыл-агыйларынга чорудар реформаның кол угланыышкынын чугаалашкан хуралга киржип чордум. Орта колдуунда 1997 чылда хүлээп алган РФ-тиң Арга-арыг кодекизиниң амгы рынок экономиказының негелдезинге дүүшпейн турарының дугайында айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Ниитизи-биле чаа Арга-арыг кодекизинге 60 хире немелделерни киирерин дугурушкан бис. Чаа кодекстиң кол сорулгазы болза арга-арыгны аренда керээзи-биле хуужударын көрүп турар.

Арга-арыг күрүнеиң өнчүзү болганда, ооң камгалалының айтырыы, ажыктыг ажыглаары болгаш өстүрери күрүнеиң холунга турар ужурлуг. 1993 чылда хүлээп алган арга-арыг хоойлужудулгазынга улуг частырыглар болганы-биле арга-арыг ажыл-агыйлары саң-хөө талазы-биле кончуг берге байдалга келген. Ынчангаш амгы реформаның кол сорулгазы — рынок экономиказының негелдезинге дүүштүр арга-арыг ажыл-агыйларын тургузары болур. Арга-арыг күрүнеиң курлавырда турар кол өнчүзү болганда, арга-арыг ажыл-агыйлары ону үгле камгалаар эвес, ону күрүнеге, кижилерге ажыктыг кылдыр ажыглаар сорулганы салып турар. Ындыг сорулга-биле 2006 чылдан эгелээш, арга-арыгны аренда-биле ажыглаарының айтырыын шиитпирлеп турар.

— 2005 чылдың бюджединге хамаарыштыр үнү чугаалап болур силер?

— Республиканың арга-арыг ажыл-агый талазы-биле девискээр агентствозу федералдыг бюджетте турар. Ам бо чорааш 2005 чылдың бюджедин камгалаарым ол. Келир чылын республиканың арга-арыг ажыл-агый агентствозунуң бюджедин 65 млн. рубльге кылдыр санап тургускан. Ооң 60 хуузу федералдыг бюджеттен келир, республика бюджединден эвээш акша база кирер, а артканын боттарывыс ажылдап алыр бис.

Чоокта чаа Москвага болган хуралга арга-арыг ажыл-агыйлары боттары акшаны ажылдап алыр сорулгаже улуг кичээнгейни угландырган. Ол талазы-биле чаа кодексте арга-арыг ажыл-агыйларынга улуг эргени берип турар. Шыны-биле чугаалааргa, арга-арыгны төтчеглекчи езу-биле ажыглап, ону оорлап садып турар улусту тудуп, торгап шыдавайн турар бис. Ажыглал ыяш болгаш үндүрүглер талазы-биле чаа кодексте эки үүлдер кирген. Бо чорааш бюджет-биле кады агентствонуң штадын база камгалаар мен. 2005 чылда республиканың арга-арыг ажыл-агыйларынга улуг чаартылгалар болур. 2006 чылдан эгелээш арга-арыгның чаа кодекизи-биле ажылдап кириптер бис.

— Часкы өрттерни федералдыг бюджет баш бурунгаар акшаландырып турган болгай, амгы реформада бо акшаландырыышкын айтырыын канчаар шиитпирлеп турарыл,Сергей Валентинович?

— Часкы өрттерге удур белеткел ажылдарын чорудары-биле федералдыг бюджеттен 2003 чылда 4 млн. рубль, 2004 чылда 10 млн. рубль-биле баш удур акшаландырган турган. Ооң ачызында бо часын болган өрттериң 60 хуузун ол-ла хүнүнде өжүрүп алдывыс. Боттарывыстың иштики курлавырларывыс-биле белеткел ажылдарын база чорудуп турган болгай бис.

Ам часкы өрттерге белеткел ажылдарын чорударынга баш удур акшаландырыышкынны республика бюджединден бээри көрдүнген. Бо реформага хамаарыштыр чаа үүл болуп турар. Республика бюджеди бисти кайы хире акшаландырар-дыр, ол акшаны федералдыг бюджет республикага эгидип бээр.

— Бо акшаландырыышкын силерге таарымчалыг болур бе, кандыг деп бодаар силер?

— Мооң мурнунда чылдарда часкы өрттерге удур белеткел ажылдарын чорударынга республика бюджеди чылдың-на 1,2-3 млн. рубль чедир берип турган. Республика бюджеди бисти акшаландырарга-ла, федералдыг бюджет эгидип бээр болганда, мында кандыг-даа багай үве чок. Бир талазында, республика девискээринде арга-арыг өрттериниң хемчээлинге дүүштүр чеже акшаны бээриниң талазы-биле тус черниң эрге-чагыргазының контролюн тургусканы деп билир апаар. Сөөлгү чылдарда бюджет акшазының чарыгдалының талазы-биле кайы-даа деңнелде чурум дыка шыңгыыраан.

— Красноярскиниң авиабаазазының Кызылда турар авиазвенозу силерге дорт чагыртпас дээр улус болгай силер,бо реформада ол айтырыг канчаар тургустунуп турарыл, Сергей Валентинович?

— Бо айтырыгны Арга-арыг ажыл-агыйының федералдыг агентствозунуң мурнунга тургускан мен. Ам айтырыг канчаар шиитпирлеттингенил дээрге, келир чылдан эгелээш Красноярскиниң авиабаазазының Кызылда авиазвенозунуң акшаландырыышкынын бистиң агентствоже дорт шилчидер. Чаңгыс сөс-биле чугаалааргa,мээң айтыышкыным чокка Кызылдың авиазвенозунуң чаңгыс-даа самоледу агаарже көдүрүлбес. Бо талазы-биле шыңгыы контрольду бодумга алыр мен.

— Келир чылдың бюджединиң кол сан-түңнери билдинип турар-дыр,моон соңгаар сорулгаңарны кысказы-биле чугаалап көрүңерем.

— Арга-арыг ажыл-агыйы бот-тускайлаң агентство кылдыр тургустунуп келгени үгле меңээ эвес, аңаа республиканың арга-арыг ажылдакчылары өөрүп турар. Москвага бюджет камгалаары-биле кады агентствонуң штадын база бадыладыр мен.

2005 чылдан эгелээш республиканың арга-арыг ажыл-агыйларынга улуг реформа болур. Ол колдуунда чаа Арга-арыг кодекизиниң негелделеринге дүүштүр чоруттунар. Рынок экономиказынга он ажыг чылдар иштинде чурттап келген болгай бис, ынчалза-даа арга-арыгны чөптүг ажыглаар талазы-биле ажылдар амгы рыноктуң негелдезинге дүүштүр тургустунмаан дээрзин амыдырал бадыткаан. Амгы реформаның кол сорулгазы — ажыглал ыяшты даштыкыже үндүр садарының орнунга, продукцияны бүдүргеш, үндүр садарын көрүп турар.

Ооң-биле чергелештир арга-арыгны хоралыг курттардан камгалаарынче улуг кичээнгейни угландырар.Ол талазы-биле келир чылдың бюджединде эвээш эвес акша-хөреңги көрдүнген.Бистиң мурнувуста улуг чаартылгалар, сорулгалар салдынып турар. Ону күүседир дээш бир демниг ажылдаар апаар бис.

Сергей ХЕРТЕК
чугаалашкан.

Культура амыдыралы

КУСПАК ДОЛДУР ЧЕЧЕКТЕР...

Тыванын Алдан-Маадыр аттыг национал музейинге эрткен пятницада, декабрь 3-те, чогаалчы, эртемден Монгуш Борахович Кенин-Лопсанга В.В. Путинниң чарлыы-биле "Адачуртка ачы-хавыяазы дээш" орденниң медалы-биле шаңнатканы дээш байыр чедириишкининиң чылыг ужуражылгазы болган. Улуг щаңнал дээш М.Б. Кенин-Лопсанга хөй чылдарда эдержип келген эжи, Тыванын алдарлыг чурукчузу Владимир Николаевич Елизаров байыр чедирип чедип келген. ТР-ниң культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Елена Кара-Сал чогаалчыга улуг шаңнал дээш байыр чедирбишаан, ооң мурнунда-ла аазааны "Бирюса" деп соодукчуну белек кылдыр сөңнээн. Эртемден чогаалчының коллективи — Алдан-Маадыр аттыг музейниң ажылдакчылары, коллегазының өөрүшкүзүн үлежип, байыр чедирген. Ужуражылгага ТКУ-нуң студентилери, № 4 ХПТУ-нуң сургуулдары, школачылар киржип, соок кыш турзадаа, өңгүр чараш чечектерни өндүр өгбезинге куспак долдур сөңнээн. А Кызылдың уран үүл училищезиниң сургуулдары, ында "Чаңгы-Хая" бөлүү **(чурукта)** солун күүселделерлиг концертин бараалгаткан.

База катап улуг шаңнал алганыңар-биле, хүндүлүг Монгуш Борахович!

СТУДЕНТИЛЕР БАЙЫРЛАЛЫ

Эрткен неделяда С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвүнге студентилер байырлалы болуп эрткен. Ону республиканың аныяктарның хостуг үезиниң болгаш дыштанылгазының төвү организастап эрттирген. Төптө бот-башкарнылганың активи өөредилге черлеринде студентилер чөвүлелдери-биле харылзажып дугурушкаш, каттышкан улуг концертти ук байырлалда үндүргени солун болган. Ол концертке аңгы-аңгы өөредилге черлеринден 60 ажыг кижи киришкен. Экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң сургуулдарының ыры болгаш сценажыткан көргүзүглери, медицина училищезиниң хореография бөлүүнүң кыстарының "Ээлдек шыңгыраажы" болгаш ол-ла училищениң оолдарының цирк көргүзүглери, "Бузут-Крю" бөлүүнүң боттарының чогаатканы танцылары езулуг профессионал артистернии дег болганын көрүкчүлер магадаан. Ам студентилер Чаа чыл, Шагаа болгаш Ыдыктыг Валентин байырлалдарынга белеткенип эгелээн.

ЫРЫ-БИЛЕ СЕРГЕКТЕНИП...

Тээли суурда социал дуза чедирер төптүң залынга Иелер хүнүнге тураскааткан ужуражылга кежээзи болуп эрткен. Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы С.Б.Салчак, күш-ажылдың хоочуну, кооперацияның тергиини З.С.Хертек, культураның хоочуннары — библиотекарь А.С.Таргын, уран үүл удуртукчузу А.А.Хертек, уруглар библиотеказының эргелекчизи Н.П.Салчак, кожуунуң аныяктар комитединиң даргазы Надежда Таргын, музыка школазының башкызы Галина Дажыевна олар ужуражылгага киришкен. Кежээге чыылган аваларга ажы-төл кижизидилгезинге, ылаңгыя күш-ажыл кижизидилгезинге хамаарыштыр болгаш бо рынок харылзааларының берге үезинде бай-шыдалдыг чурттаары-биле кандыг хемчеглерни алыры чугулазын авалар чугаалажып сүмелешкен. Амыдыралчы, шыңгыы чугаадан аңгыда, ол кежээ ыры-шоор база чаңгыланып, ажыл-иш, амыдыралче иелерни сорук киирген.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Курсанэпидхайгаарал төвүнде

БИЧИИЗИНДЕН ТУРА...

Кыш бодунуң эргезин ап, дүжүп келген. Соок тыныш органнарынга улуг айыылды тургузуп турар.

Ынчангаш сөөлгү дыңнадыглар-биле алырга, республикада бо хүннерде 932 кижи ТОВХ-дан (тыныш органнарының вирустуг халдавырындан) аараан, ооң иштинде 779-у 14 хар четпээн уруглар. Каа-Хем, Тес-Хем, Өвүр, Бии-Хем кожуннарда кижилер хөй аарып турар. Аарыг каданнаар болза, бронхит, өкпеге дегдириишкинче шилчиир. Ындыг байдал кадыкка онза айыылдыг деп үве кымга-даа билдингир болгай. Оон колдуунда 14 хар четпээн уруглар хөй аарып турарын үстүнде айыттывыс. Ынчангаш уругларны белен аарывас кылдыр дадыктырары, спортчу оюннар ойнадыры, эң ылаңгыя маңнадыры эргежок чугула. Оон ыңай чеминге согуна, чеснок немээри, "ревит", "ундевит", "аскорбиновая кислота" деп витаминнерни бээр. Уругларны бичиизинден тура дадыктырары эргежок чугула дээрзин база катап сагындырып каалы.

Снежана ОНДАР,
ТР-ниң күрсанэпидхайгаарал төвүнде салбыр эргелекчизи.

ЧЫЖЫРТАЖА

Тыва Республиканың арга-арыг ажыл-агыйы мооң мурнунда РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының республикада бойдус курлавырлары болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар эргелелге хамааржып турган. РФ-тиң Чазаанга улуг өскерилгелер болганы-биле бо чылдың октябрьдан эгелээш бот-тускайлаң ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агыйының девискээр агентствозу кылдыр тургустунган. Ам республиканың арга-арыг ажыл-агыйларынга ажылдаарынга таарымчалыг байдал тургустунган.

Республиканың арга-арыг ажыл-агыйларының аразында Кызылдың арга-арыг ажыл-агыйы — көскү черни ээлеп турар бүдүрүлгелерниң бирээзи. Рыноктуң берге чылдарында бүдүрүлгениң директорунга В.И.Шишкин ажылдап тургаш (ол ам республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле девискээр агентствозунуң

удуртукчузунуң оралакчызы), акшаны ажылдап алыр талазы-биле кончуг-ла сагынгыр-тывынгыр ажылдап турган. Бюджетте көрдүнген акша арга-арыг ажыл-агыйының бөгүнгү чарыгдалынга дүүшпейн турар. Ынчангаш арга-арыг ажыл-агыйлары боттарының иштики чарыгдалынга акшаны ажылдап алыр талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыр апаар.

Кызылдың арга-арыг ажыл-агыйының амгы директору Виктор Александрович Исаев — хоочун арга-арыг ажылдакчызы. Ол мооң мурнунда Чербиниң лесничествозунуң даргазынга ажылдап турган. Бо эрге-дужаалга ажылдаа-ла ийи чыл чедип орар. Чербиниң лесничествозу Кызылдың арга-арыг ажыл-агыйынга хамааржыр болгаш бүдүрүлгени удуртурунга улуг бергедээшкиннерге таварышпаан.

Бүдүрүлгениң амгы байдалынга хамаарыштыр Виктор Александрович кысказы-биле мынчаар чугаалады:

— Бистиң бүдүрүлгеде ниитизи-биле 62 кижи ажылдап турар, республиканың арга-арыг ажыл-агыйларының аразында улуг бүдүрүлгелерниң бирээзи.

Чүгле Чербиниң лесничествозунда 30 ажыг кижи ажылдап турар. Ында чимистиг үнүштерниң улуг плантациязы бар. Тодаргайлап чугаалаарга, ында вишняны, сливаны, инек-караан, чыжыргананы болгаш өске-даа каттарны ажаап тудуп турар. Арга-арыг ажыл-агыйы оон эвээш эвес орулганы киирип ап турар.

Каа-Хемниң Көк-Тей чанында 5 га черде тарымал чыжыргананың плантациязын тудуп турар бис. Ону ажаап тударынга арга-арыг даамалы С.В. Алымов ында чурттавышаан, ажылдап турар. Орта доктаамал арга-арыг даамалы тутпас болза, хоржок. Чайын чыжыргананы доктаамал суггарар болгаш өске-даа көрдүнген санитарлыг ажылдарны чорудар апаар. Көк-Тейниң болгаш Чербиниң чимистиг үнүштерниң плантациязын тургузарынга Тывага хөй чылдарда арга-арыг ажыл-агыйын удуртуп чораан бедик мергежилдиг специалистер Терентий Воронковтуң, Михаил Гаковтуң киирген үлүг-хуузу улуг. Оларның карак кызыл күш-ажылы-биле кылып каан ажылын амгы салгал чаартып хөгжүдер дээш ажылдаар ужурлуг бис.

Кат бүрүзү кижиниң кадыкшылынга онзагай шынарлыг бүдүмелдерни бээр болгай. Ынчалзадаа чыжыргана онзагай кат, эм шынары-биле өске каттардан ылгалдыг. Бо хүннерде Көк-Тейниң чыжырганазының ажаалдазы чоруп турар. Соок 20 градус ашканда ажаап алыр кат болгай. Барып көрүңер даан. Ооң ажаалдазын кол лесничий А.А. Андриянов удуртуп турар — диди.

Виктор Александровичиниң чугаазы-биле алырга, Көк-Тейде чыжыргана ажаап турар ажылчыннарга чеде бердивис. Бисти кол лесничий Александр Андреевич уткуп алды. Ооң чугаазы-биле алырга, Кызылдан эртенгиниң 7 шакта үнер, хүн үнүп келгиже чедир чыжыргананы тускай херекселдер-биле соктап тургаш чыыр улус болду.

— Бо чылын чыжырганың дүжүдү багай эвес болган. Күзүн чыггаш, оон ханды (сок) кылгаш, чонга садып турдувус. Бистиң планывыста чыжыргананы ам-даа 4 га черге немей тарыырын көрүп турар бис. Ол талазы-биле тускай девискээрни белеткеп каан. Бо плантацияны 1960 чылдарның эгезинде кылган. Бир эвес эки дүжүтү алыр дээр болза, чазын, чайын доктаамал суггарар болгаш санитарлыг ажылын бедик деңнелге чорудары чугула деп, ол чугаалады.

Санитарлыг ажыл дээрге-ле, хоралыг курттардан камгалаар дээш арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле көрдүнген тускай хемчээлдиг ажылдар болур. Көк-Тейде чыжырганадан сок кылыр тускай цех база бар. Ол цех колдуунда чайын ажылдаар. Оон чыжырганың үрезинин аңгылап кылгаш, даштыкы чурттардыва үндүр садып турар улус болду. Арга-арыг ажыл-агыйының директору В.А. Исаевтиң чугаазы-биле алырга, чүгле чыжыргана үрезинин бо чылын 150 муң рубльге Кыдатче үндүр саткан.

Чыжырганың амдыызында складында шыгжап турар. Кажан аштап-арыглааш, бир килограммда 40 рубльге садарын көрүп турар. Көк-Тейде турар плантациязындан 2 тонна хире чыжырганың ажаап ап болурунуң аргазы бар деп, тускай эртемниглер санап турар.

Кызылдың арга-арыг ажыл-агыйы боттарынга орулга киирип алыр сорулга-биле хөй адырлыг ажылды чорудуп турар. Чайын 84 тонна сигенни белеткеп алган, ону хереглээн чурттакчы чонга, арат ажыл-агыйларга садар. Ажыглал ыяштан дилиг материалдарын белеткээш, садып турар. Ол

хамаанчок чурттакчы чонга таарымчалыг кылдынган, бичии чунар-бажыңнарны кылгаш база садып турар. Хүүрек, балды сыптары, хараган ширбииштер...

дээш чурттакчы чонга ачы-дуза чедирилгезиниң хөй санныг продукциязын бүдүрүп, ачы-дузаны чедирип чоруурлар.

Кызылдың арга-арыг ажыл-агыйының девискээри дыка улуг, ында Улуг-Хем, Бии-Хем кожууннарның чамдык девискээрлери, Үш-Белдир кирип турар. Бо чылын бо арга-арыг ажыл-агыйының девискээринге арга-арыг өрттери барыктыг болган. Арга-арыгны өрттен камгалаарындан аңгыда, хоралыг курттар-биле демиселди сөөлгү чылдарда элээн идепкейжиткен.

Хоочун арга-арыг ажылдакчызы Виктор Александрович республиканың арга-арыг ажыл-агыйы бот-тускайлаң организация кылдыр тургустунганынга өөрүп орар кижи болду. Арга-арыг чонга, күрүнеге ажыктыг, ону чөптүг ажыглаар талазы-биле Кызылдың арга-арыг ажыл-агыйында өөренип ап болур үүлдер хөй-дүр.

БИСТИҢ КОРР.

Чугаадан — боттуг хемчеглерже

ТР-ниң Прокуратуразында

Республиканың корум-чурум камгалаар органнарының чоокта чаа болуп эрткен башкарыкчы хуралынга хамаатыларны кем-херек үүлгедиишкиннеринден камгалаар болгаш кем-херек үүлгеткен буруулугларны илередир талазы-биле боттуг хемчеглерни алырынче ТР-ниң прокурору К.И. Кудряев удуртукчуларны кыйгырган. Аңаа «Күүсекчи ажыл-агый дугайында» деп федералдыг хоойлунуң күүселдезиниң, ТР-ниң суд приставтарының судтарның шииткелдерин, административтиг юрисдикцияның база үндүрүг органнарының үндүрүг болгаш чыылда талазы-биле чедир төлеттинмээн акша-хөреңгини чыырынга хамаарышкан доктаалдарның күүселдезиниң база өскениң өнчүзүн, ооң иштинде мал оорлаар чорук-биле демисел дугайында чугаалашкан.

ТР-ниң прокуратура органнарының чорутканы хыналдазы суд приставтары судтуң шииткелдериниң база административтиг корум-чурум үрээшкиннерин көөр органнарның болгаш эргедужаалдыг кижилерниң доктаалдарының күүселдезин долузубиле, үе-шаанда хандырбайн турарын илереткен. Приставтарның кезектериниң ажыл-чорудулгазын шыңгыы хайгааралга албайн турар. «Күүсекчи ажыл-чорудулга дугайында» деп федералдыг хоойлунуң 13-кү үүлүнүң 1-ги кезээнде доктаатканы «шиитпирни ийи ай дургузунда күүседирин» хажыткан таварылгалар хөй болуп турар.

Суд приставтары күүсекчи ажыл-чорудулганың доозулганының дугайында үндезин чок, үезинден эрте, далаш доктаалдарны үндүргүлеп, аңаа хамаарышкан боттуг хемчеглерни албайн турар.

Бо чылдың бирги кварталында административтиг торгаалды алырының дугайында 691 доктаалды суд приставтарынче киирген, оларның чүгле 265-и күүсеттинген.

Суд болгаш өске-даа органнарның документилериниң күүселдезиниң үезинде приставтар өрелиг кижиниң (организацияның) орулгазы, шимчээр болгаш шимчевес өнчү-хөреңгизиниң дугайында информациялыг албан черлериниң чамдыызынче, а чамдыкта кайызынче-даа чорутпайн турганы илерээн. Кожуннарда күүсекчи ажыл-чорудулганы үндезин чокка дооскан таварылгалар бар болуп турар.

Бо бүгүге хамаарыштыр тодаргай чижектерни хөйү-биле киирип болур.

Хыналданың түннелинде чурум үрээшкиннерин эдеринге хамаарышкан 19 сагындырыгны кылган, прокурорнуң негелдезин күүсетпээни дээш административтиг 1 херекти оттурган.

Хуралдың даргазы К.И. Кудряев «чамдык суд приставтары судтарның шииткелдерин шилип тургаш, күүседир болза, күүседир, күүсетпес болза, күүсетпес» деп айыткан. Оларның ажылынга ындыг хамаарылгазы суд органнарының ат-алдарын кудуладып турар. Ынчангаш боттарының сонуургалдарын болгаш эргеажыын камгалаар дээн хамаатылар судтардан чөгенгеш, прокуратура болгаш өске-даа инстанцияларже билдириишкиннерни киирип турарлар.

Суд приставтарының ажылынга хамаарыштыр ТР-ниң иштики херектер сайыды С.П. Аренин база хомудалдарын илереткен.

ТР-ниң Кол суд приставы А.Д. Сарыглар ук хуралга келбээн — шөлээлеп турар болган. Ажыл-албан килдизиниң начальнигиниң оралакчызы С.А. Дробов Тываның суд приставтары боттарының көргүзүглерин эрткен чылга бодааргa, экижиткенин херечилеп турар саннарны адагылаан. Суд шииткелдериниң – 75, үндүрүг шииткелдериниң – 45 хуузун күүсеткен, өрелиг болгаш төлевир кылбайн турар кижилер болгаш организациялардан 17598 муң рубльду хавырган. Ол өнчү-хөреңгини садып-саарары – эң берге айтырыг. Ооң-биле чергелештир четпестер база бар...

Суд приставтарының ажылының дугайында чугаага түннелди Кол федералдыг инспектор В.И. Чернышев кылган. Ооң чугаазы шыңгы болгаш изиг болган. Суд приставтарының ажыл-чорудулгазын шыңгыырадырын негээн.

Хуралдың киржикчилери Кол суд приставы А.Д. Сарыгларга хоойлужудулганың күүселдезин хандырар немелде хемчеглерни алырын саналдаан. Приставтарның ажыл-чорудулгазын контрольга алыр, оларның профессионал деңнелин бедидер талазы-биле хемчеглерни алыр ужурлуг. ТР-ниң прокуратуразы «Күүсекчи ажыл-чорудулга дугайында», «Суд приставтарының дугайында» деп хоойлуларның күүселдезин доктаамал хайгааралга ап, чартык чыл болгаш-ла түннелдерни үндүрер болган. Суд приставтарының хоойлуларны күүседип турарын хынаарын Кызылдың болгаш кожууннарның прокурорларынга дааскан.

Республиканың суд приставтарының ажыл-чорудулгазының дугайында айтырыгны 2005 чылдың февральда болур ТР-ниң корум-чурум камгалаар органнарының удуртукчуларының башкарыкчы хуралынга база катап сайгарып чугаалажыр болган.

Василий КРИВДИК.

Хандагайтының боралгактары

"Хуу" кудуктар

Хандагайты суурда 800 өг-бүле, 3000 ажыг чурттакчы чон чурттап турар. Ында 7-8 күрүне кудуктары ажылдап турар. Пенсия, пособие соонда кудук чаныңга кудук "ээзиниң" өг-бүлезинден бир контролер даңзылыг туруптар. Кудук "ээзи" бир кижиден айда 45 рубльди чыып алгаш, квитанция биживес. Ниити 7-8 кудук дээш 45 хире тонна хөмүр өртээ азы 40 муң рубльди чыыр болуп келир. Чайгы үеде огородтуг улустан, кыжын мал-маганныг улустан кудук өртээн 2 дакпыр төлээрин негээр. Ынча хөй акша кайнаар чоруп турарыл? Ооң-биле хөмүр чок дээш ажылдавас коммунал ажыл-агый чериниң чунар-бажыңын канчаар-даа ажылдадып алырының аргазы бар. Кудуктарны кара туразында күзээн үезинде ажылдадыры, чамдыкта "Кудук үрелик" деп чарлал азып кааш, каш-даа хүн ажытпазы база бар. Суг чокта амыдырал турар эвес, талыгырда кудуктан суглаарга, ооң "ээзи" база төлевир негээр.

Чырык үзе кезер "дарга"

Бо чылдың сентябрь айдан эгелеп Хандагайтыда электри чырыын үзе кезер "дарга" тыптып келген. Ооң бо айларда кылганна чүвези ол. Өрелиг-ле болзуңза, сээн чаш ажы-төлүң, аарыг-аржыың, кырганың-даа хамаанчок. Дарганың "хоочузу" Кызылга ниити чуртталга бажыңы өрттенген соонда читкен. Оон башка шыкта кезек бажыңнар, Солчур суур бүрүнү-биле караңгы күзээн. Ам кудумчуларда улуг сайгылгааннар доозазы үзе кестинген, орайтадыр азы дүне суурга кылаштаар болза, коргунчуг-ла, чок-ла болза, хулиганнарга "эттедир" сен, чок-ла болза, тайгаш, ужуп кемдеп болур сен.

"Боду билир" кассир

Хандагайты суурже республика төвүнден неделяда ийи катап күрүне автобузу халып турар. Ол автобустуң биледин садып алыры дыка берге. Кассирниң бажыңын кедеп, аңаа орай кежээге чедир ээртинип тура хүнзээр сен. Вокзалда билет садар белен өрээлдиң херээ та чүү чүве?

Кассир боду хуу садыгда база ажылдап турар, шыжыга бергенде шуут сатпайн баар. Эртенинде кээриңге билет чок болур, чок-ла болза ийи-бирээни садар, оон төнер. Телефон дамчыштыр харылзашкан таныш-көруш улузунга билеттерни арттырып каан боор. Билет сатканда, үгле дорт Кызылче алыр сен, арткан орук аксында чыдар черлерже хөлезиниңни чолаачыга бергеш, туруп алгаш чоруптар сен. Бистиң ынчап кызып-кызып билет садып алыксап турар чүвевис дээрге, хараалаан, күш-ажылдың хоочуннарыдыр бис ийин. Бир эвес "балдырывыс" дыңзыг турган болза, Хандагайтыда 3-4 хуу автобустар, 15 хире хуу чиик машиналар-биле Кызылче чоруп турар ийик бис.

Хыналдага алза...

Аарый берген кижиниң дуза дилеп баар чери — эмнелге. Өвүр кожуунну топ эмнелгезинге эмчилеп алыры — нарын айтырыг. Диш эмчизин ол-бо дилеп тургаш, арай деп тып ап болур сен. Ында чурум элдеп. Аарыг улусту албан 14 шактан 17 шакка чедир хүлээп алыр. Бажыңы эмнелгеден 20-30 метр черде эмчилерниң озалдаары база бар. "Дүрген дуза" 16 шактан эгелеп хондур ажылдааш, эртенинде 9 шакка чедер. Ол шактардан өске шактарда берге байдалдыг аарыг кижи ат болганы ол, сени кайы-даа эмчи тоовас. Харын-даа кожавыста Чөөн-Хемчик кожуун бар болгаш, кестирер улусту төрелдери ынаар чедирер. Поликлиниканың бир талазында сыкыртып алыр өрээл ол чоок-кавы өрээлдерниң фельдшерлериниң төнмес-батпас "хуралдаар" өрээли апарган. Олар аарыг манап олурар улуг-бичии чонну хүндүлеп көрзе кандыгыл? Бо талазы-биле кожуун эмнелгезиниң удуртулгазы чогуур хемчеглерни ап, оларны шыңгыы хыналдага алыр болза эки.

Н.МОНГУН, В.ООРЖАК.

«Төгерик стол»

ОНЗАГАЙ ШЫНАРЛЫГ

Тыва национал хеп, стиль, модель талазы-биле кайы-даа чонга дөмейлешпес, онзагай шынарлыг. Ылаңгыя тыва хепти быжары, даараары суг бир тускай, кожавыс культура, амыдырал талазы-биле эң хөй харылзажырывыс моол чоннуң национал хевинден безин дыка ылгалдыг. Ылаңгыя тыва тон, платье, хөйленни база быжары, даараары аңгы-аңгы аргаларлыг. Чаңгыс хөйленни безин даараары хөй-хөй национал аргаларлыг.

Ынчангаш Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчылары тыва национал хеп айтырыгларынче улуг кичээнгейни салып, аңаа хамаарыштыр «Төгерик столду» эрттиргеннер. Ук «Төгерик столга» ТР-ниң Культура яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Е.В.Кара-Сал, ооң оралакчызы З.Б.Самдан база национал хеп даараар бүдүрүлгелерниң мастерлери киришкен. Тыва кижиниң тону, идии, бөргү өңчүзүн-даа, кааскалгалар-даа талазы-биле тыва национал утка-шынарлыг деп түннелди ооң киржикчилери кылган.

Ылаңгыя тыва болгаш моол национал хептерни ылап, тодарадып билири эргежок чугула. Сөөлгү үеде чамдык кижилер моол аян өттүнүп, тыва хеп даараар апарган. Тыва аянны, онзагай шинчини черле чидирип болбазын онзалап демдеглээн. Ооң-биле кады тыва национал хеп аймаан эртем езу-биле шинчилээри эргежок чугула бооп турар.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: «Төгерик стол» үезинде ТР-ниң Культура яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Е.В.Кара-Сал бодунуң бодалын илередип тур.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ТЫВА – РОССИЯНЫҢ РЕГИОНУ: ООҢ

Бо материалымга Тыва Республиканы Россияның келир үези бар региону кылдыр көргүзерин, ТР-ниң Чазаа федерализмни быжыглаар талазы-биле кандыг угланыышкынныг ажылдап турарын билип алырын, Тыванның дээди күүсекчи эрге-чагыргазының социал адырны болгаш экономиканы көдүрер талазы-биле ажыл-чорудулгазын тодаргай чижектерге, сан-чурагайларга, даянып тургаш, бижидим. Оон аңгыда ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралынга (парламентизинге) 2004 чылда республикада байдалдың болгаш күрүне политиказының дугайында Айыткалында тодараттынган хемчеглерни республиканың яамы, ведомстволары кайы хире күүседип турарын, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларның тургустунган чылдагааны үдел деп үвени журналистиң көрүжүбиле сайгарып көөрүн оралдажып, ону кысказы-биле номчукчуларның кичээнгейинге бараалгаттым.

Тыва дээрге Россияның составында демократтыг эрге-хоойлулуг, боду Конституциялыг, хоойлуларлыг күрүне. Республиканың чурттакчыларының хөй кезии тывалар болгаш орустар. Чоокта чаа ТР-ниң Статистика эргелелиниң чон чизезиниң талазы-биле килдистиң эргелекчизибиле чугаалаштым. Ооң медээзибиле алырга, 2002 чылда чоруткан Бүгү-россияның чурттакчы чонунуң чизезиниң түннелдерибиле Тыва Республикада доктаамал чурттап турар чоннуң саны 305,5 муң кижи, ооң иштинде тывалар 77 хуу, азы 236 муң кижи болган. 1989 чылдан бээр чоннуң чайгаар өзүлдезин алырга, 34 муң хире чурттакчы немешкен. Кожа чыдар регионнар: Хакасия, Алтай, Красноярск крайга бодаарга, республиканың чурттакчыларының саны чыл келген тудум муң-муңу-биле көвүдеп турары кымга-даа өөрнчүг. Бо дээрге хөгжүлдеже база бир бурунгаар базым-дыр

Тыванның девискээриниң ниити шөлү 170 муң дөрбелчин км-ге деп. Барыын чүктен чөөн чүкче 700 км, соңгу талазындан мурнуу талаже 450 км чаттылып чоруткан. Тыва дээрге бойдустан чаяаттынган, тоолчургу катаптаттынмас эрте-бурунгу культураның төвү, каас-чараш, байбайлактыг чер, чурт болур. Бир кайгамчык талазы: соңгу чүгүнде ивилерни, мурнуу талада тевелерни өстүрүп, азырап турарын билир бис. Арга-ыяш республиканың девискээриниң 60 ажыг хуузун ээлээн. Ол шөлдерни колдуунда тайганың «кадыны» — кызыл дыт шыва алган. Буурул баштыг ак-көк дагларывыста эгезин алган арыг-кылаң аржаан-сугларывыс, эм шынарлыг малгаш-баларлыг хөлдеривис, Россияда экология талазы-биле эң-не арыг агаарывыс бисти бүргээн. Бо дээрге эгээртинмес байлак-тыр. 1944 чылда Тыва Россияның составынга каттыжып кирген, чурттуң эң хеймер региону-дур.

Тыва дээрге бодунуң төөгүден бээр амыдыралының хевир тургузуунуң аайы-биле болгаш географтыг туружундан хамаарышкан, көдээ ажыл-агыйлыг (аграр) регион. Ооң чылдагаанындан аграр секторнуң хөгжүлдезинче кол кичээнгейни угландырып, "2004-2006 чылдарда көдээ ажыл-агыйның бизнезин сайзырадырының хемчеглериниң дугайында" ТР-ниң Чазаа тускай доктаал хүлээп алганы аңаа факт-барымдаа болур. 2004 чылда ук адырның продукциязын 2 млрд. рубльге бүдүрер, тараа, картофель, ногаа аймаанга тус регионнуң негелдезин хандырар деп улуг сорулга Тыванның Чазааның мурнунда салдынган. Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының бо чылын берген медээзин езугаар алырга, планнарның амыдыралга боттанып болурунуң бүгү магадылалдары бар бооп турары өөрүнчүг.

Тыва туризм регион кылдыр чоокку чылдарда хөгжүп сайзырай бээриниң бүгү барымдаалары бар. Бистиң республиканы ийиги Швейцария деп анаа эвес алгап, чугаалажып турар болбайн аан. Ыраккы, чоокку даштыкы чурттарже ТР-ниң Чазааның удуртукчулары аалдап үнүп, экономикалыг харылзааларны тудуп, артистеривис төрээн Тывазын болгаш ооң каас-чаражын делегейге рекламалап, чарлап турар деп билип чоруур мен. Иштики, даштыкының бай-шыдалдыг кижилерин турисчи аңнаашкынче, балыктаашкынче киириштиреринiң болгаш эвээш биче-даа бол, республика бюджединче акша-төгерик киирип алырының оруктарын дилеп тыварының оралдажыышкыннарын туризмни харыылап турар организациялар, күрүне албан черлери планнап эгелээн. Каас-чараш Тожу тайгаларында аңмеңивисти, балык-байлаңывысты браконьер-үптекчилерге төтчеглетпес апаар бис. Европа стандартынга (негелдезинге) чедир дүүшпейн-даа турар чүве болза, чаа туткан аалчылар бажыңының, бүгү-делегей секторлуг аэропорт тудуушкунунуң кол сорулгазы даштыкы туристер хүлээп алырынче угланган деп билир мен.

Тыва дээрге аграр үлетпүрлүг регион (девискээр) дээрзин бөгүн чурттуң дээди удуртулгазы, бүгү Россия билир апарган. Чүү деп шынзыдарыл? Рынок экономиказынче шилчээн үениң соонда кайы субъект (девискээр) эң-не хөй шээр мал бажын камгалап арттырып алганыл деп түннел үндүрүп көөрге, бо талазыбиле Тыва бирги черлериниң бирээзин ээлээн болгай. Бо хүннерде чер базар мал бажы 1 млн. 200 муң четкен. Ынчангаш Россияда эң-не хөй алгы-кешти, хой, өшкү дүгүн — чиг этти бүдүрүп, үндүрүп турар регион Тыва болдур ийин. Ховар дээн дилиг материалдары, арга-ыяш курлавырларының талазы-биле бистиң республика бир көскү черни ээлеп турар. Чижээ, үстүнде чугаалааным кызыл дытты эрткен вектиң 90 чылдар эгезинде Ставрополь крайга бичии уругийинден үндүрбейн, сонуургалы "аъш-чем чиир хөөнү" кирип келириниң магадылалы бар. Хөмүрдаш, даг-дүгү дугайында чугаалаан-даа херээ чок, курлавырлар чедер болгаш артар. Улуг-Хем ыйгылаажында хөмүр-даш шыгжамыры Россияда дөртү черде, а чамдык минералдыг чиг эт хевирлери-биле Тывага дөмейлепки дег, ховар регион Россияда чок деп, эртем-шинчилелдер ажылдары бадыткаан. Хөмүрдаштың курлавыры 20 ажыг миллиард тоннага деп. Ээрбектиң чер адаанда өрттенип чыдар синтез чылыг энергетиказынга ажыглаар хөмүр-дажын шиңгээдип алырының талазы-биле дугуржулгалар эгелээнин, Тыванның Чазаа-биле ону акшаландырар инвесторларның аразында керээлер чардынган. Суурлуг турган эрги шахта катап ажыттынар, чүс-чүс ажылчын туруштар тыптып кээр. Бо айтырыгның шынныын истеп, сонуургап көрдүм. Кызыл-Саян-Шушенск ГЭС аразында суг оруун тударын төлевилеп турар. Бүде бээриниң барымдаазы бар, мону дыка хөй дөзевилел-төлевилелдер аразында киирген чорду, бүзүредим. Тыва Республиканың Чазааның контролюнуң адаанда турар айтырыг болду. Бо төлевилелди акшаландырар черниң угу-дөзү бар болган деп билдим. Минералдыг чиг эт казымал байлактары шуут ажыглаттынмаан регион — Тыва. Ооң кол чылдагааны — тус девискээрниң транспорт инфраструктураларының чедир хөгжүвээнинде. Экономиканы сайзырадып, көдүрүп алырының эге дөстери, быралары ында дээри шын. Автотранспорт орулга бербестээн.

Республиканың бурунгаар хөгжүлдезиниң чугула айтырыгларынче ТР-ниң Чазаа кол кичээнгейни угландырып турар. Тыванның сайзыралынга улуг рольду ойнаар демир-орук тудуунуң талазы-биле сайгарылгалыг чугаалажыышкыннар федералдыг чазак деңнелинде чоруп эгелээн. Республиканың чурттакчыларының бир кезии бо төлевилелди деткип, чамдыктары

Бодумнуң ажылым болгаш хөй-ниити хүлээлгем аайы-биле республиканың бирги удуртукчуларындан эгелээш, ол-бо яамыларның сайыттарынга чедир кирип, күүсекчи эрге-чагырганың адаккы чадалары — кожуун, суму даргалары-биле ужуражып, ол удуртукчуларның ажыл-чорудулгазында, аргадуржулгазында бар чедиишкиннерни, чедер-четпестерни херек кырында боттуу-биле "Шын" солунга бижип келдим. Номчукчулар ону билир. Дарга–бошкаларның албан-дужаалы аңгы-аңгы-даа болза, сорулгазы чаңгыс деп билир мен. Ол дээрге республиканың экономиктиг хөгжүлдезин бурунгаар сайзырадыры, политиктиг база социал турум байдалды кадагалап арттырары, көдээ ажыл-агыйның, үлетпүр бүдүрүлгезиниң ниити продукцияларының, кол капиталга инвестицияларның, үүрмектеп садар бараан саарылгазының, төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээлдериниң өзүлдезин хандырары болгаш өске-даа төнчү чок, шиитпирлээр ужурлуг экономиктиг амыдыралдың хөй талалыг айтырыглары-дыр.

ЭРТТИРИЛГЕ ЧУРУМУ

Сөөлгү үеде Тыванын чурттакчы чонунуң кожа-хелбээ Моолдуң чурттакчылары ышкаш, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгага идепкейлиг киржип турар апарганы өөрүнчүг. Российжи-моол күрүне кызыгаарында "Цаган-Тологой" постузун таварыштыр он ай дургузунда 13 муң хамааты эрткен, аңаа 3 муң ажыг тонна бараанны бүрүткээн. Бир эвес ийи чыл бурунгаар Кыдатче, Моолче барааннап алыры-биле чүгле кызыгаар кыдыының чурттакчылары эртип турган болза, ам Бай-Тайга, Сүт-Хөл болгаш өске-даа иштики кожууннарның чурттакчыларынга эрттирилгелерни кылып берип турар апарган. Ынчалза-даа кызыгаар эртип турар кижилерниң чамдыызы каайлы хоойлужудулгазын, барааннар сөөртүлгезиниң дүрүмнерин билбези эрттирилге пунктуларынга кайы-даа талага күзенчиг эвес таварылгаларны тывылдырып турар.

Кызыгаар эртип турар кижилер каайлы төлевири болгаш үндүрүглер Россия Федерациязының девискээринче сайгарлыкчы сорулгалыг киирип турар кандыгдаа бараанга хамааржыр дээрзин билип алыры чугула. Бир эвес ол барааннар садыг-саарылгага ажыглавас, оларның өртек-үнези 65 муң рубльден хөй эвес база 50 килограммдан аартавас болза, олар дээш каайлы төлевирин болгаш үндүрүглерин төлевес.

Барааннарны канчаар ажыглаарынга хамаарыштыр (бодунга, төрелдеринге азы садыгланырынга) алыр болза, шиитпирни каайлы инспектору каайлы хоойлужудулгаларынга, чоннар аразында харылзааларның дүрүмнеринге үндезилеп, барааннарның утка-шынарын, хамаатының кандыг сорулгалыг база чеже катап эртип турарын барымдаалааш, үндүрер. Кандыг-бир кижи чаңгыс аай хөй бараан сөөртүп чоруур болза, ол кижи инспекторну "бо барааннар – төрелдеримге белек-тир" деп шынзыдып шыдавас. Бир эвес силер өртээ чежеда чиик, ынчалза-даа чаңгыс аай барааннарны, чижээ, 50 эжеш ук дижик, эрттирип бар чораан болзуңарза, инспектор оларны садыг-саарылга партиязы кылдыр көөр. Кызыгаар таварыштыр хөй катап эртер таварылгалар база инспекторну кичээндире берип болур. Чаңгыс аай барааннарны ол-ла кижи чеже-даа эвээштеп, ынчалза-даа хөй катап эрттирген болза, ол чүүл ук барааннарны садыг-саарылгага ажыглаар сорулгалыг эккеп турарын херечилээр.

Кызыгаар артындан садыг-

Каайлы албанында

ланып тургаш, саарылгага ажыглаар, ынчалза-даа каайлы үндүрүглерин төлевээн барааннарны бистиң чурттуң девискээринче эрттирбес дээрзин утпас херек. Үндүрүглерниң хемчээли барааннарның утка-шынарындан, оларның хереглекчи онзагайларындан болгаш хемчээлинден хамааржыр. Чамдыкта каайлы документациязын долдуруп, бараанның өртек-үнези тодараттынган, хынаттынган соонда, үнүп келген түң төлээр акшаның сайгарлыкчыда чок азы четпес болуру чаңгыс эвес удаа таваржып турар. Шак ындыг таварылгалар каайлы документациязын долдурарын саададып, эрттирилге пунктуларынга узун оочурларның тургустунуп келирин тывылдырар.

Бир эвес силер күрүне кызыгаарын эртер дээн болзуңарза, ону эртенги шакта кылырын сүмелээр мен. Ынчан дүъшке чедир эрттирилге пунктуларынга бодунуң бараанын бүрүткедип алыр сайгарлыкчылар чок болур дээрзинге шынзыгып болур силер. Ону дүъш соонда азы кежээки үеде кээр болгаш, "каайлы ажылдакчылары хүнну бадыр могап-шылай берген болур, ынчангаш ол үеде бараан эрттирип алыры белен" деп бодап, колдуунда-ла хүндүскүнүң үш шак үезинде көвүдеп эгелээр. Ынчалза-даа олар келгеш, эрттирилге пунктуларынга хүнзедир оочурлаар азы болза даартагы ажыл хүнүн манаар ужурга таваржып турарлар.

Каайлы постуларынга тускай доктааткан өртек езугаар төлевирни тодараткаш, херек документилерниң шуптузун долдуруп бергеш, оларны силерниң адыңарның мурнундан каайлы органынче киириптер брокерлерниң ачы-дузазын ажыглап болур силер. Чамдык улус ол брокерлерни каайлы ажылдакчылары деп бодап турарлар, а шынында олар даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың болгаш каайлы органнарының аразында харылзакчылары-дыр ийин. Оларның кол хүлээлгези – барааннарның каайлы документациязын долдурар талазы-биле ачы-хандырылганы чедирери болур.

Ынчангаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың киржикчилери чүгле боттарының эрге-ажыктарын база эвес, а каайлы хоойлуларын болгаш эрттирилге дүрүмнерин эки билир боору күзенчиг. Каайлының талазында бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургускан: кайы-даа каайлы органынга херек ужурлуг информацияны документация долдурар залдарда аскан стендилерден көрүп, азы каайлы специалистеринден консультацияны ап болур силер.

Наталья МОНГУШ,
Тыванын каайлы албанының парлалга-секретары.

АМГЫ, КЕЛИР ҮЕЗИ

Дорту-биле чугаалааарга, "2010 чылга чедир Тыванын социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында" деп регионалдыг программа чоокку чылда ажылдап эгелээриниң факт-барымдаазы бар апарган. Ук эргежок чугула бо документиниң айтырыгларын үзе шиитпирлээр даалгаларны РФ-тиң Президентизи В.Путин Федералдыг Чазакка (Фрадковка) болгаш Россияның Экономиктиг хөгжүлде болгаш садыг яамызынга (Грефке) берген.

детквейн-даа барып болур болбайн аан. Ындыг-даа болза бурунгаар хөгжүлде, чаа көрүүшкүн деп билиишкин бар болгай. Амыдырал чаңгыс черге турбас. Үе-биле деңге хөгжүүр ужурлуг. Демир-орук тудуу, Чаа-Хөлдүң девискээрин, ыйгылаажын шыва алган, "Шалбаа-далай" — Саян-Шушенск суг шыгжамырының тудуу ышкаш, ажык-дузазы чок, 40-50 чыл дургузунда шуугаар, аас-биле тудар объект болу бербес боор деп идегеп каар апаар. РФ-тиң Президентизи В. Путин Тыванын транспорт схемазының хөгжүлдезиниң ниити байдалын экономиканы көдүрериниң эге капиталының шыдалының кошкак талаларын ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Ооржактың чугаазындан дыңнааш, РФ-тиң Чазаанга, экономиктиг сайзырал болгаш садыг сайыды Г. Грефке чогуур даалгаларны 2004 чылдың ортан үезинде берген. Ынчан чурттуң Баштыңы Тыванын социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң ниити түңнелин үүлдүгзүнүп көрген-дир. Республиканың экономика хөгжүлдезиниң болгаш капитал салыышкынның үндезиннери чедир тургустунмаанын федералдыг Чазактың дээди удуртулгазы база билип эгелээни кончуг таарымчалыг байдалды Тывага тургузуп эгелээн деп санаар мен. Үстүнде чугааладым. Долу күш-биле ажылдап кириптеринге эргежок чугула эге капитал республикада чедир мөңнеттинмээн деп аан. Чижээ, кандыг-бир кижи ажылхерээн (бизнезин) эгелеп сайзырадыр, амыдыралын боду сегидип алыр деп идея ооң бажынга кирген дижик че. Ону херек кырында боттандырарынга бичии садыгжыгаш ажыдар дээн-дир. Бо хүннүң хемчээли-биле алырга, эвээш дизе-ле, 50-60 муң рубль негеттинер апаар. Бизнес эгелеп алырының эге капиталының эге түңү ол. Быжыг материалдыг бааза (бюджет хөреңгизи) чокта бизнесче кирери болдунмас дээрим ол.

Республика бюджединиң акша-хөреңгизи чежемейниң-даа эвээш турда, социал адырлар: өөредилге, кадык камгалалы, культура, спорт болгаш чурттакчы чоннуң угаан-бодал, сагыш-сеткил хөгжүлдезиниң талазы-биле Тыва Россияның өске регионнарындан бичии-даа хожудавайн турарын дыка хөй чижектер, фактылар-биле бадытқап болур мен. Маңаа чаңгыс барымдааны көргүзерге-ле, четчир боор.

Чижээ, чоннуң амыдыралының деңнелинге хамаарыштыр ТР-ниң Чазааның 2003 чылда чоруткан анализ, сайгарылгазын езугаар алырга, ажылдап турар бир кижиниң айда ортумак шалыңы 4900 рубльге деңеп түңнээн болду. Бо көргүзүг дээрге Россияның деңнелинден чүгле 600-750 рубль хире эвээш бооп турар кылдыр санап көрдүм. Кижи бүрүзүнге онааштыр бир айда ортумак орулга 2800 рубль бооп турар. Бо сан-чурагайларны бодап көөрге, шынап-ла, эвээш ышкаш кылдыр сагындырар болбайн аан. Ындыг-даа болза эрткен чылдарга бодааргa, чоннуң киирип ап турар орулгалары амгы үеде көзүлдүрле өзүп турары өөрүнчүг.

Бо бүгү көргүзүглерни анализтеп, бодап көргеш, Россия-биле Тывада кижи бүрүзүнүң бир айда алыр шалыңының болгаш киирип турар ортумак орулгазының деңнелиниң аразында ылгалын чоокку үеде чоокшуладып алырының бүгү аргалары бар-дыр деп түңнелге келдим. Бир талазында, маңаа регионнуң экономиктиг баазазының быжыгып турумчууру эвээш эвес рольду ойнаар. Өске талазында, ук девискээрде амыдыралды экижидип алыры дээрге бистиң чонувустуң, ооң иштинде тываларның шуптувустуң төрээн Тывавыс, төрел чонувус дээш кызып ажылдаарындан хамааржыр апаар. ТР-ниң Чазаа ядыытүреңги болгаш ажыл чок чорукту ажып эртериниң программазын амыдыралга боттандырып эгелээн ышкажыл. Бо талазы-биле стратегтиг планны ТР-ниң Чазаа 2004 чылда ажылдап кылган чорду.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. Д. Ооржак бодунуң командазының кежигүннерин эдертип алгаш, бүдүн 2004 чылды өттүр колдуунда Тыванын бүгү кожуун, сумуларынга чедип, чурттакчы чон-биле ужуражып, чораан черлеринге бот-хандырылга болгаш бот-башкарнылга айтырыынга хамаарыштыр чогуур арга-сүмени кадып, тус черниң удуртукчулары ажылда бар четпестерни дарый эдип алыр даалгаларны берип, бодунуң тускай контролюнда алганын маңаа айтыры чугула. Дорту-биле чугаалааргa, "2010 чылга чедир Тыванын социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында" деп регионалдыг программа чоокку чылда ажылдап эгелээриниң факт-барымдаазы бар апарган. Ук эргежок чугула бо документиниң айтырыгларын үзе шиитпирлээр даалгаларны РФ-тиң Президентизи В.Путин Федералдыг Чазакка (Фрадковка) болгаш Россияның Экономиктиг хөгжүлде болгаш садыг яамызынга (Грефке) берген.

Тыва Республика регионнар аразының болгаш даштыкы чурттар-биле культура, садыг-экономиканы сайзырадып быжыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандырарын 2004 чылда кажангызындан артык идепкейжиткен. Ылаңгыяда Моолдуң Тыва-биле кызыгаарлашкак аймактары болгаш Россияның өске регионнары-биле кады ажылдажылганың протоколдарында айыттынган кайы-даа талага ажыктыг төлевилелдерни амыдыралга боттандырып эгелээн дизимзе, частырыг болбас. Маңаа хамаарыштыр кыска тайылбыр бээрин ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы, инновация, инвестиция болгаш даштыкы харылзаалар сайыды Александр Брокерттен дилээн мен.

— Көрээ-дугуржулга харылзааларын калбаа-биле практикалаары дээрге ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш. Д. Ооржактың 2004 чылда республиканың Улуг Хуралынга (парламентизинге) Айыткалында көрдүнген хемчеглер аразынче кирген чүве. Бо ажылды идепкейжидер сорулга-биле тускай концепция-биле ажылдап кылдынган. Ооң-биле чүүлдештир Моол, Италия, Турция, Кыдат, Германия болгаш өске-даа даштыкы чурттар-биле Тыванын садыг-экономиктиг харылзаалары чоорту быжыгып орар — деп, Александр Владимирович ону бүзүредип меңээ чугаалаар чорду.

Үстүнде чугааладым: Тыванын эгээртинмес бай-байлааның дугайында. Аңаа немей республиканың хөгжүп-мандып болурунуң күштүг талалары болгаш магадылалдары бар. Арыг угаан-биле бодап-даа көөрге, шын. Бистиң Тыва регионнуң аргаарыг курлавырын кым-даа төдүп шыдавас, аң-меңивисти, балык-байлаңывысты ажыглап чадажып тур бис. Будувус адаанда чыдар казымал байлаавыс эгээртинмес. Ынчангаш Тыванын ядыы-түреңги чурттаар эргези чок. Бистиң өгбелеривис Саян артынче диленип кылаштаппаанын төөгү херечилээр. Олар культуразын болгаш амыдыраарының уг-шиин боттары үндезилеп тургускаш, салгалдарынга арттырып каан өнчүзү ол. Ону уламчылаары база кадагалаары амгы салгалдың кадрларының дорт хүлээлгези болур. Амгы рыноктуң байдалын шиңгээдип ап четтигипкен байшыдалдыг тыва безин бизнесмен кадрларывыс бодап-даа көөрге, четчир апар чыдар деп түңнел үндүрүп болур. Кожаларывыс моолдардан чүвүс дудай бергенил ынчаш? Аъш-чем бүдүрер талазы-биле моолдар ышкаш, делегей рыногунче оруувус ажык болур үе чоокшулап орар деп санаар мен. Чүге дизе бистиң-биле кызыгаарлашкак күрүнелер: Кыдат, Моол таварыштыр садыг-саарылга чорударының таарымчалыг байдалдары бар-дыр. Оон артык чүү херек деп? Россияның чамдык өске регионнарында Тываныы дег мындыг таарымчалыг байдал чок болгай. Бистиң ышкаш бай чер, девискээр кайда боор.

Тыва Республика Россияның бүрүн эргелиг региону болгаш, бодунуң эрге-ажыын, сонуургалдарын камгалаар дээш шыдаар, болдунар-ла шаа-биле федералдыг Чазактың-даа мурнунга туруштуу-биле туржуп турарын билир бис. Чижээ, "Сибирь дугуржулгазы" девискээрлер (регионнар) аразының, Сибирь федералдыг округтуң чөвүлел хуралдарынга доктаамал киржип, төптен үнген ол-бо күрүне документилериниң сайгарылгаларынга дорт киржип, ажыктыг болгаш чугула саналоналдарын Тыванын удуртукчулары киирип турар. Ол саналдарны "Сибирь дугуржулгазы" ассоциациязының күүсекчи комитеди болгаш Сибирьниң федералдыг округунуң удуртулгазы бодунуң талазындан өскерилгелер болгаш немелделер-биле чаартып кылгаш, РФ-тиң Президентизи В.Путинче, Чазак Даргазы М.Фрадковче, Федерация Чөвүлелинче болгаш РФ-тиң Күрүне Думазынче чорудуп турары — факт-барымдаа ол. База бир чижек. "Сибирь дугуржулгазы" ассоциацияны таварыштыр Тыванын бүгү кожууннарын Кыдыкы соңгу чүктүң регионнарынга деңнештирер дугайында шиитпир хүлээп алырын РФ-тиң Чазаандан республиканың удуртулгазы бо чылын чедип алган деп билип чоруур мен.

Ол ышкаш 2005 чылдың федералдыг-даа, регионнуң-даа бюджединиң төлевилелинге хамаарыштыр ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш. Д. Ооржак бодунуң талазындан чөптүг санал, негелделерни Россияның Чазааның мурнунга дилеп киирген болгай.

РФ-тиң Президентизи В.Путин регионнарның дилег, саналдарын федералдыг бюджет сайгарылгазының үезинде кичээнгейлиг өөренип көөрүн Федералдыг Чазактың кабинет кежигүннеринге дааскан.

Танов ЧИГДЕН.

Тыванын Улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович

ЧЕДЕН БЕШТИ ХАРЫМ ДЭЭР БЕ, ЧЭЭРГЕННИ ОДУМ ДЭЭР БЕ?

(Төнчүзү. Эгези №№158, 159, 161 "Шында").

Сталинниң соонда Хрущев калчаарапла турду. Чугаалаар чаңгыс сөзү "кукуруза".

Мен "Тыванын аныяктарынга" ажылдай бергеш, бодум-на эскерип каан мен: журналистика талазы-биле билиим четпестир, ооң хөй жанрларын билбес-тир мен. Ынчангаш журналистика талазы-биле өөренири меңээ негеттинип келген.

Ынчангаш партия Тыва обкомундан дилег кылган мен: мени өөредип чорудуп көрүнер. Чөпшээрештилер. Партия обкомунуң бюрозунга ол дугайында айтырыгны чугаалажып турда, С.К.Тока шагда дайын үезинде Красноярскиге ачамның шүлүктээнин сагынды:

— Ачаң дээрге кончуг чечен-мерген ашак болгай. Шагда ол Красноярскиге чүү дижик ооңар: "Чаңгыс дагның эдээн чурттаан бис, чаңгыс хемниң суун ишкен бис".

Шак-ла ынчаар 1960 чылда Москваже ийи дугаар өөренип чорупкан мен. Партияның дээди школазының комиссиязы мени өөрүп хүлээп алза-даа база катап-ла он чыл бурунгаар ышкаш эмчилер-биле моңнашкан мен: кара бүүректер. Олар удавас мээң орундан тура албас апаарымны баш удур чугааладылар. База катап-ла демиррорук дугуйлары бодап чаныр келген мен.

База катап-ла "Тыванын аныяктарынга" дүүрап чоруп турумда, Москвадан телеграмма келди: "Чедип келиңер, өөренир силер. Силерни бис Кремль эмнелгезинге учетка ап алыр бис".

Ам безин кайгап чоруур мен, элдеп чүве-ле болгай. Өг-бүлем ишти-биле Владивостоктан Карпаттар чедир, Кара далайга, Кавказка, Москва чоогунга 27 катап курорттадывыс, эмчилер мени ынча дивес-даа чүве.

Кара кайгамчык чүве-ле болгай, оон бээр 50 ажыг чылдар болду, чаңгыс-даа катап бүүректерим аарып көрбээн. Москвага хире-хире болгаш-ла, эмчилер боттары кыйгырты бээрлер. Шинчидеримге, бирде аарыг-даа болур мен, бирде кадык-даа болур мен.

Шак мынчаар Москвада партия Төп Комитединиң дээди школазын доозуп алдым. Аспирантуразынга база өөренип турдум.

Күрүне шылгалдалары-биле кады аспирантураның физиктиг материализм, диалектиктиг материализм, журналистика деп эртемнерин дужаап алдым. Чүгле даштыкы дыл арткан. Англи дыл өөренип турган мен. Ону-даа Тывага баргаш көргей аан деп бодаан мен. Оон ыңай чогаал бижиирим база бар. Ындыг чүве кайда дээр силер, Тывага келиримге, обком меңээ "хомут" кедирипкен. "Шын" солуннуң редактору апарган мен. Өске хөй-ниити хүлээлгелерим база баш ашкан: обком кежигүнү, Дээди Советтиң депутады, ооң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүнү.

Мээң өске тыва чогаалчылардан ылгалыр чүүлүм чүл дээрге, мен "хостуг" чогаалчы черле бооп көрбээн мен. Чогаалдарымны дүнелерде азы курорттарга бижип келген мен.

База бир онзаланыр чүүлүм шии чогаалы болур. Менден өске шии талазы-биле Тыванын кызыгаарын ажыр баскан кижи чок. Мээң шиилерим "Долуманың хуулгаазыны", "Он бир" Якутияга, Украинага, Моолга оларның дылдарынга үнүп турдулар. Бо-ла чораан назынымда 17 янзы-бүрү хөй көжегелиг, чаңгыс көжегелиг шиилерни бижээн мен.

Мени чогаал жанрларының шуптузунга ажылдап турар кижи деп критика хүлээп көрген. Оон ыңай мени эң дүжүткүр чогаалчы деп номчукчулар бадыткаан. База ол ышкаш мээң "Уйгу чок Улуг-Хем" деп 4 томнуг чогаалымны критиктер, дыл эртемнериниң доктору Д.С.Куулар, дыл эртемнериниң кандидады М.А.Хадаханэ баштайгы тыва роман-эпопея деп шинчилээннер.

Мен чүгле чогаалчы эвес, чолаачы, фотограф мен. Ол мээң амыдыралымга чугула чүүлдер болур. Оон ыңай балыкчы мен, аңчы мен. Тывада аңнаваан черлерим, өлүрбээн аңнарым барык чок. Өрге-күскеден эгелээш бөрү, адыг-мажаалайга чедир. Чүгле аргар-кошкар, ирбиш өлүрбээн мен.

Шынын чугаалааргa, аңнаары мээң эчиссорулгалым эвес. Боо-моңгу тудуп алгаш чааскаан тояап чоруурунга угаанга чаа бодалдар кирер боор чүве. Ынчангаш Тожудан Мөңгүн-Тайгага чедир, Тере-Хөлден Кара-Хөлге чедир, Улуг-Хем, Хемчик унун дургаар аңнап чораан мен.

Мээң ийи дугаар ажылым огород чүве. 30 чыл хире ооң-биле тутчуп келдим. Мээң дачамда кандыг каттар, ногаалар чок дээр: ранеткалар, яблоктар, чыжыргана, каттар аймаандан инек-караа, кызырак-кат, малина. Черни базып тургаш, аңдаргаш картошка тарыыр мен. Бо "амытаннар" кончуг хөй суг ижер чазыйлар чүве. Ногаалардан: помидорлар, огурецтер, укроп, согуналар... Оларны ажаап алыр дээш күзүн чудаар мен, ынчалза-даа тодуг-догаа чоруур мен.

Үжен чыл ногаа ажаап келгеш, үжен чыл машина рулю долгап келдим. Мунмаан машиналарым барык чок: "Запорожец", "Москвич", "Жигули", "Волга", "ГАЗ-469". Тозан чылдардан улус даштыкы машиналарже шуражып турда, кырый берген мен, машина-даа сонуургавас апарган мен.

Ажыл-агыйым аайы-биле беш сезонга хуваап алыр кижи мен: огород сезону, аржаан сезону, ажыл сезону, аңныыр сезону, арага сезону. Ам менде ийи-ле сезон аарыг сезону-биле, аптека сезону.

Чогаалчы кижи болурумга, улус, номчукчулар менден үргүлчү мындыг айтырыг салыр боор-дур: "Канчаар ажылдап турар силер?". Оларга мынчаар харыылаар мен: публицистиканы кулаам-биле, шиини эрним-биле, "калбак" чогаалдарны холум-биле, шүлүктү будум-биле, лириканы караам-биле бижиир мен, а огородумну думчуум-биле казар мен. Боларны тайылбырлап турган херээм чок боор, езулуг чогаалчы кижи оларның харыызын дораан билип каар.

Мен чүгле чогаалчы эвес, журналист база кижи мен. Бир дугаар дээди эртемим — дыл болгаш литература, ийиги дээди эртемим — журналистика.

Мурнунда Тывага журналистер организациязы чок турган, 1967 чылда боор, ону мен организастап тургустум. Тыва журналистерниң эң баштайгы даргазы мен мен, ынчангаш ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү турдум. Ам кандаай чүвел, ону-сугну кым-даа сагынмас, мен база чонга хөйнү кылып каан кижи ышкажыл мен?

"Дириг чораан кижи доруг бөрүнү-даа көөр" деп тывалар чугаалажыр. Мени чүнү көрбеди дээр. ССРЭ-ниң Азия, Африка, Европа, Америка чурттары-биле харылзаа тударының комитединиң кежигүнү, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң чогаалчылар эвилелдериниң баштаар черлериниң кежигүнү тургаш, Италияда Альпы дагларын-даа көрдүм, Женева хөлдүң Франция талазынгадаа эжиндим, Рим папазының Ватикан деп бичии күрүнезин-даа көрдүм, Микеланджелонуң, Леордо да Винчиниң чуруктарын-даа магададым, Римниң кыс бөрүзүн-даа хайгаарадым, делегейде эң чараш чурт дээн Швейцарияга-даа чордум, Пакистан, Индия, Малайзия деп элдеп чурттарга хараачыгай уязы, пага, чылан эъди-даа чидим, Индонезияның Варнас болгаш Суматра ортулуктарынга база чордум, делегейде аъш-чем, чурттаар бажыңнар айтырыглары шиитпирлеттинген, хүнде 24 шак иштинде чемненип келир тодуг-догаа Сингапурнуң шайын-даа хораттым, ол шагда демократтыг деп турган Польшаның, Венгрияның, Болгарияның, Украинаны таварраан Днепр хеминге-даа серииттендим, моол араттың ужа-төжүн-даа амданнандым, "Он бир" деп шиимни бижиир дээш Украинаның Ровно хоорайынга-даа чордум. Түннел чүл дээр болза, мен бодаарымга, делегейде эң чараш чурт дээр чурт Швейцария Сингапурга четпес чорду. Мен бистиң бичии ак-көк Тывавыс бо бүгү чурттарны ажар деп көрген мен. Чүге дээрге ол чурттарны холбиле каастаан-дыр, бистиң Тывавыс боду бүткен бойдузу-биле чараш.

8. Алган кадайым

Тере-Хөлден келген дораан өглендим. Таныжым уругну Самара дээр турган. Ол мынча деп сактып чугаалаар кижи: "Мээң баштайгы адым Куусаал турган. Ынчан школага бир класска 3 Куусаалдар бар апарган бис. Башкывыс дораан мынча диди: "Силерниң аттарыңар дөмей-дөмей-дир, кижи будалып турар. Ынчангаш аттарыңар солуңар".

Даштындан көөрге, кончуг угаанныг башкы ышкаш болган чүве, сөөлүнде билиривиске, база хирелиг кижи бооп-тур. Бис үштү тургускаш мынча диди: "Сен Тамара болур сен, сен Шамара болур сен, келир үеде мээң кадайымче айыткаш, сен Самара болур сен". Бистиң аттарывыс башкывыстыы-биле болган чүве. Мээң кадайым Тыванын ном үндүрер черинге ажылдай бергеш, баштай Самара деп фамилиялыг турду. Ашак-кадай кижилер аңгы-аңгы аттарлыг болурга, дыка эпчок чораан. Ынчангаш оортан-на чаңгыс фамилияга кирип алган бис: Сарыглар Маскыровна Кудажы. "Кижи болган-болбаан черинге бээниң адын канчап адап чоруур боор чүвел" дээн. Ам чаңгыс Кудажы деп атка чаңчыгып калган бис.

Бистер баштай педучилищеге өөренип тургаш таныштывыс. Кол-ла чылдагааныывыс — эки өөредилге. Черле ындыг ышкажыгай, кижи-кижи хирези-биле өңнүктежир. Курска эки өөредилгелиг болгаш даңгаар кады кичээлдээр бис. Ол найыралывыс чоорту ынакшылче шилчий бергенин боттарывыс безин билбээн бис. Сөөлүнде мырыңай угаан кире бергеш, мынчаар сүмелешкен бис: "Кыс кижи иштелип-саатталып-даа болур, ынчангаш кыс кижиниң баштай эртем-билиг чедип алганы дээре".

Бүгү херек ол езугаар болган. Кадайым баштай институт доозуп алды. Ынчан мен ажылдап турган мен: "Тыванын аныяктарын", "Шын" солуннарны редакторлап, телевидениеге директорлап.

Тыванын ном үндүрер черинге кадайым баштай өөредилге номнары редакторлап, оларны очулдуруп, редакторлап турду. Ооң соонда ном үндүрер черниң кол редактору апарган. Оон ийи-үш чыл эрткенде, Тыванын ном үндүрер черин директорлай берген. Ном үндүрер черни херээжен чондан кымдаа директорлап чорбаан. Ам-даа чок.

Ооң соонда мээң кадайымны партия ажылынче алгаш бардылар. Баштай партияның хооркомун анаа секретарьлап турду, ооң соонда 16 чыл дургузунда 2 дугаар секретарьлады. Ийиги секретарь дээрге хоорайның барык ийи дугаар удуртукчузу ышкажыл. Ол-даа эвээш-тир, Сарыглар Маскыровна Тывага херээженнер шимчээшкининиң база бир идепкейлиг кижизи чораан. Ол Москва, Ленинград хоорайларга, Моолга тыва херээженнерни төлептиг төлээлеп чорду. Ындыг идепкейлиг херээ дээш Сарыглар Маскыровна орден, медальдар-биле чаңгыс эвес удаа шаннаткан.

9. Алыс бодал

Мен чаңгыс кижи мен деп үстүнде бижидим. Уруум база чаңгыс. Ол бир оолдуг, бир кыстыг. Уруумнуң уруу Инга Москваның университединде өөренип турар, чаңгыс сөс-биле, келир үениң эмчизи. А бодум ышкаш чаңгыс уруум Кызылдың музыка школазын, пединститудун дооскан пианист кижи. Даштыкы дылга база өөренип чораан, англи дылды элээн билир. Кызылдың музыка школазынга, 9 дугаар школага 30 хире чыл ажылдады. Ам уруунуң уруун тудуп, Москвада чурттап турар.

Мени чүгле редакторлап-ла, редакторлап-ла чораан дээр болза, шынга дүүшпейн баар. Медерелдиг ажылымның соонда Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң даргазынга демократия езугаар соңгуттум.

Үе деп чүвениң чүгүрүүн магадаар мен. Бир көөрүмге-ле, пенсияже үнер үем келген болду. Ооң-биле кым-даа чөтчүжер арга чок. Пенсиялап үнзүмзе-даа, ажылдан салдыкпаан мен. Чыргаландыга кежээки школа директорлап, башкылап турган чаңчылым уттундурбаан, Кызылдың 9 дугаар школазынга литература башкылап, ургларны уран чугаага өөредип турдум. Ынаар мени ол школаның директору Валентина Өдүрековна Дөмүр-оол элзиде берген. Ол башкыны черле билир кижи мен. Чүге дээрге кажан ону ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга депшиде бээрге, "Тыванын аныяктары" солуннуң редактору турган ол комсомолчу аныяк кыс дугайында ажылдакчыларымга интервьюлар, очерктер бижидип, суртаал ажылы чорудуп турган мен. Ол аразында Ш.Д.Оржактың Президент аппаратынга килдис эргелекчилеп 3 чыл ажылдааным база бар. Мону бижиирде кадайымга дузалаштырып алдым. Сарыглар Маскыровна оон туржук ном үндүрер черни директорлап тургаш, Тыва Республиканың улустун чогаалчызы, төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Борахович Кенин-Лопсаңның баштайгы тыва роман болур "Улуг хемниң шапкыны" деп чогаалын үндүрген кижи, корректура номчуурунга, чогаал редакторлаарынга илдик чок. Мен аарыг болгаш, орунга чыда бодап алган чүүлдеримни уттуп алыр-дыр мен. Чүве бижиттинмес, хол-буттарым сири-кавы, бижик кагар машинкага олуруптарымга ханым базыышкыны талыя бээр, компьютерге олурупкаш, мониторда чуруктарны безин көрбес, алфавиттиң үжүктерин орта номчуй албас, кнопкаларны будаар апардым. Хүндүс мырыңай хоржок, бажыңга кылаштап тура хүнзээр, дүне харын бичии ажылдаптар. Ам Тыванын ном үндүрер черинде парлаттынып чыдар "Самдар намдар" деп тоожумну чүгле дүнелерде борастаан мен. Ынчаар-ла кудуруум мунуп, кудургайлай берген кижи-дир мен.

10. Ачы-хавыяа

Мен бичиимден-не ачамга көшкүрүүрде авамны эки дыннап чораан мен. Кажан аныяктар комсомол кежигүнүнге кирип эгелээнде, даңгаар орус аттар ап турар апарган. Мен чоонган мен кылдыр бодааш, Виктор деп ат шилип алган мен. Ол-даа Шагаан-Арыгга бисти орус дылга өөредип турган Виктор Николаевич Спирин башкының салдары боор. Оолдар Виктор Бавуу-Сүрүң, Виктор Кызыл-оол, Виктор Хүлер-оол дээш-ле, баар турган. А мен Виктор Михайлович Кудажы апарган мен. Чүге дээрге мээң ачам Кыргыс Суваң оглу Кудажы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады апаргаш, Михаил Суванович Кудажы болу берген болгай. Бо дугайында комсомолчу биледимни көргүскеш, авамга мындыг-мындыг болу бердим деп тайылбырладым:

— Мени моон соңгаар Виктор Михайлович Кудажы дээр сен, авай.

Каткан-хуурааның, авам дораан ыглапты: "Ол канчаарың ол, уруум, дарийгилер деп бурганнар адаан адыңны солууруңарга хоржок. Сени ам база кара парга аза-четкерге чиртир мен бе? Эр кара чаңгыс кижи ынчанмас, уруум, Бурган башкының сөзүн дынна. Бо ашак боду ынаар дипи-дааттап, бугахаайылдап чоруур ыйнаан. Сокса, кызым".

Авам ынча дээрге ону кээргээш, улуг ашак апарган бодум безин ыглапкан мен.

Ынчан авам паспортумну көргеш, "ович" деп кожумакты безин ачам адындан алдырып каапкан. Паспортунда "ович" деп кожумак безин чок, тыва аттыг менден аңгыда ийи-ле кижини билир мен. Үш дугаары мен бодум.

Шак-ла ынчаар, чиңгине тыва кижи болуп артып калган мен: Кызыл-Эник Кыргыс Кудажы.

Адым солувайн баргаш, аштавадымдаа, ажырбадым-даа. Хөөкүй авамны!

Мен "ович" чокта-даа, Ада-чурттуг, ажыл-иштиг, ажы-төлдүг, бүрүн эргелиг хамааты мен. Ургларым шупту Москвада ажылдаары ажылдап, уруунуң уруун тудары уруг тудуп, өөренири өөренип турар. Уруумнуң уруунуң бичии уруун Аландошка дээр. Ынчангаш ийи дакпыр кырган-авазы Сарыглар Маскыровна биле ийи дакпыр кырган-ачазы мен — Кызыл-Эник Кыргыс Кудажы, аас-кежиктиг бис.

Чараш черим Тывам турда,
Чаңныктан-даа чалданмас мен!
Улуг ием Россия турда,
Улудан-даа уржукпас мен!

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.

Кудажының 75 харлаар юбилейинге уткуштур

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ЧОГААЛЧЫНЫҢ ЧААРТЫКЧЫ ХӨӨННЕРИ

Кудажының хөй талалыг чогаал ажылын шинчилээн чүүлдер эвээш эвес бар болганда, мен ооң тыва чогаалдың хөгжүлдезинге киирген чамдык чаартыкчы үлүг-хуузун тодаргай чижектерге көргүзүп көрейн. Ол чогаадыкчы үүле-ижиниң эге чадазында безин бодунуң тыпкан овур-хевирлерибиле өскелерден онза ылгалы берген:

...Чалгыны чок көзүлбес куш –
дидим салгын,
шак ол чашты чаңгыс-ла сен
суйбаар-дыр сен.
Сээң ындыг дидимиңни
дөзээрим кай,
сеткилимни оожуктуруп
алырым кай.
"Дидим салгын".

Ынакшылга ужукталган күш-ажылды алгааны-биле бо шүлүк үгле хууда лирика эвес, а хамааты үннүг апарган.

Өске бир чижек, бүтпейн барган ынакшыл дугайында та чеже шүлүк бижиттинген үве. Ол авторларның хөй кезии бир-ле номчаан шүлүүнүң эзими-биле овур-хевир сүргеш, чаа, чиңгине тыва овур-хевир тыппайн, колдуунда ийистер дег дөмейлежи бээрлер. А Кудажы ол теманы ажыдарда, кымга-даа дөмейлешпейн, тыва классик болуп артып калган.

Бистиң ийи салымывыс
бирикпээн дээш хомудава,
билбээчеңнеп, көрбээчеңнеп,
бүдүү хилеп эрттирип каайн.

Саяктаарга, чайлы бербес
сарыг теве мөгени дег,
салымывыс иелдирзин
ынчаар чүктеп чораай мен аан.
"Хөнелер" ар. 104

Бо оюн-баштак деңнелгелерде уян болгаш чымчак сеткилди авторнуң эптии-биле чажырып кааны кайгамчык! "Чазын садка чодураалардан" эгелээш, чоннуң сагыш-сеткилинде ханызы-биле сиңе берген ооң шүлүк чогаалы ыры-хөгжүмнүң база театр уран чүүлүнүң сайзыралынга улуг салдарны чедирген.

Хамааты үннүг шүлүкчү чаяанын улам хандыр ажытпышаан, чогаалчывыс 70 чылдардан бээр "Долуманың хуулгаазыны", "Саян-Далайның даңгыназы", "Инчеек", "Он бир", "Белек-кыс эмчи..." дээш, он ажыг шиилерни бижээн.

Комедия бижиир чогаалчы ховар боор үве. Токаның "Дөңгүр-оглу" үр үе дургузунда каракка элеп, хөгжүм-шии театры чаа комедияга "суксап" турар үеде Кудажының "Долумазы..." көстүп келген. Монгуш Дарый, Дыртык, Чадамба суглар ол шииге база катап боттарының чогаадыкчы "хөреңгизин" ажыдып, каткыхөгнүң одаан сценага кыпсып эгелээннер. Чон, көрүкчүлер ол шиини ынчан дыка сонуургап, изии-биле хүлээп алган.

Ук шиини Якутияга, Моолга, Нурбе театрынга база тургускан, ойнаан. Дараазында "Он бир" деп драманы Ровнога салган. Тыва сценага ол шиини (1984) украин режиссер Бабай тургускан. Ындыг янзы төөгүде өске чурттарга четкен баштайгы тыва шииниң автору Кудажы болган.

Долуманың тракторист болуксааны ол үеде үгле романтика эвес, бир талазында, хөй-ниитиниң мурнунга кыс кижиниң эрге-туружун бедидип алыксаан чаптанчыг күзели болур. Херек кырында 50-60 чылдарда, ховар-даа болза, херээжен трактористер турган. Бистиң Алдан-Маадырга мен билирим Калдар-кыс 50-60 чылдарда трактор мунуп, оолдардан дудак чок чер чарып турганын хөй кижилер ам-даа сактып орар. Бүгү республикага херээжен чылгычылар элээн хөй кижи турган.

Тожунуң херээжен аңчыларын чон ам-даа сонуургап, кайгап ханмайн турар. "Долуманың хуулгаазыны" ынчангаш куруг черден үнүп келбээн-дир. Эр кижилер бо үеде уруг алыр өг-ээлери апарган, оларның сүлде-сүрүн көдүрер дижип дүвүреп тур бис.

Ук комедия 30 ажыг чыл соңгаар бо үени өттүр көрүп, ниитилел амыдыралында эртемденнериң фемизм деп адааны — өг-бүлеге болгаш хөй-ниити амыдыралынга херээжен кижиниң киржилгези дендээш, эрзиг мөзү-шынарлыг апаарын баш бурунгаар оштап, солун идеяны көдүрген. Хөгжүм азы шии-даа чогаалынга дүштетүлде үве дег, хензиг ужуктан идея төрүттүнүп, сюжеттиң орасомазы частып үнер деп үве бола болгай.

Кудажыны черле ынчаш комедияга чаяаттынган, оюн-баштак шынары бир-ле чогаалынга сыстып үнүп кээр автор деп билир мен.Ооң бадыткалы – "Уйгу чок Улуг-Хемде" Савандының хөктүг аажы-чаңы, тускай мөзү-бүдүжүдүр. Уран чогаалга аажы-чаң (характер) тургузары – эң берге айтырыгларның бирээзи. Аксыбиле аал көжүрер тыва чалгаапайның бир мөзүлеш овур-хевирин бо романда быжыр шуткуп чураанын, мен хуумда, тыва уран чогаалдың эң көскү чедиишкини деп санаар мен. Ол дугайында 1979 чылда чогаалчының 50 харлаан байырлыг кежээзинге чугаалап турдум.

Шии чогаалчызы бодунуң маадырларын сценадан көргеш, дараазында бижиирде ооң аажы-чаңын өске маадырларга удурланыштыр салып оргаш, улам тода, улам хандыр ажыдарын шыгаап, сайгарып орар. Ынчангаш тыва театрның кайгамчык комиктери Дамба-Даржаа, Монгальбии суглар чогаалчыга Савандының аажы-чаңын романга чуруп тургузарынга бир-ле салдарны чедиргени чугаажок. (Бистер чаңгыс үениң шүлүкчүлери, композиторлары, чурукчулары бот-боттарывысты эки ожаавайн чоруур боордан башка, а херек кырында октаргай, кудайның неосфера деп хамчыыргы салдарының күжүбиле бүдүү харылзаалыг болдур бис ийин. – К.Ч.)

Мен хуумда, чогаадыкчы ажылдың чажыттарынга хамаарыштыр "Тыва уран чүүлдүң поэтиктиг үндезиннери" деп темага хайгаарал чорудуп турар мен.

Кудажының чогаалчы чажыттарындан ында эвээш эвес чижектер кирип турар.

Чугаа характеристиказы – овур-хевирлер тургузарының бир чугула аргазы. Кудажы хөй үеде шиилер бижип тургаш, ол арганы улам ханы шиңгээдип апкан: "Саванды ак хар ажар эвес аан. Олуруп-ла турар. Оон чөгенгеш, ачазы үнүп бар чорда:

—Та чаар кудайы, та чагбас кудайы. Та үнер тараазы, та үнмес тараазы – деп каар.

Савандының бо чугаазындан ооң шүшпең, олутпай мөзүбүдүжү көстүр.

Кайы-даа шагда черле өөделевес шүшпең мөзүлүг кижилер чоруур деп чоннуң чугаазын кижи бо-ла дыңнаар боор үве. Чогумна ындыгларга хамааржыр Савандының комиктиг овур-хевирин романда элээн тускайлаң хевиржидип көргүскен. *"Багым-даа кончуг, байым-даа кончуг", "Мен шыдаар, Беш-Мелдер шыдаар"* деп алган ооң хөктүг аажы-чаңында тыва улустан чаңгыс мөзүлеш бүдүштериң чыгдынганы чугаажок. Бистиң бөгүнгү-даа ниитилелде боттуг ажыл-херектен оспаксыраар, бичии-ле үвеге менээргениичел, Савандызыг кижилерни кайы ол дээр.

Савандының комиктиг овур-хевири тыва чечен чогаалда чедир сиилбиттинген талазы-биле база өске овур-хевирни тургузарынга удурланышкак байдал (контрас) тургузуп турары-биле онзагайланчак. *"Дыл – хөй-ниитиниң угаанбодалының илередикчизи"* деп тодарадылганы барымдаалааш, ийи аңгының чөрүлдээлеринге хамаарыштыр овур-хевирни тургузарда, автор чугаа характеристиказын чедимчелиг ажыглаан.

Кижизиг сеткили чок, өнчүзүрек, өзү кара, бөрүзүг чорук – Маңгыр чейзеңниң аңгызындан салгап алган, бажы-биле кады калыр кол бүдүш-шынары болур. Ооң мөзүзүнде феодалдыг аңгының чаңгыс мөзүлеш арны уранниитижилгениң ачызы-биле тергиин чедиишкинниг чуруттунган. Чейзеңниң хире-хире болгаш-ла "Ужа чиир— уктуг, төш чиир – дөстүг" деп аксындан дүжүрбес ынак чугаазын аңгы-аңгы эпизодтарга композицияның хөгжүлдезин күштелдирер сорулга-биле чогаалчының "өдүрээн часпайн" киргилей каап турары – ооң орус классиктерден дөзеп алган *(тодаргайлаарга, А.П.Чеховтуң "Дыл башкызы"* деп рассказының кол маадыры Ипполит Ипполитович ындыг болгай) база бир шевер аргазы болур. Ол үлегер сөс Маңгыр чейзеңниң иштики мөзүшынарын, ооң үзелин илередиринге өңгүр "будук" болган.

Классиктиг орус литератураның байлак дуржулгазынга даянган чогаалчының талантызы төрээн чонунуң поэтиктиг чаңчылдарын чаа-чаа утка-шынар, хевир, идея болгаш овур-хевирлер-биле байлакшыдып турар. Хөрзүн адаанда чажып каан үрезинге шыктың чугулазы дег, ооң поэтиктиг бодалдарынга аас чогаалы чугула херел болуп, чогуур черлеринде янзы-бүрү өннер-биле сагыш-сеткилдиң, бойдустуң шимчээшкиннерин илередип турар: *"Аныяк херээженниң чиңге бели аъттың чоруунуң аайы-биле, хат-салгын аайы-биле эглигилеп каап, торгу тонунуң эгиннери хүн караанга кылаңайнып, ак мөңгүнден* чок дээн уран дарган шуткаан аар чавагаларлыг кара чаштар ийи чарын аразынга самнап ойнаарга, Чудурукпайның магадавас шаа чок болган. Ол ам аъдының аксын таарыштыр тыртып, мурнунда ол херээжен көрүшке алзып чораан. Оңчатпааның дүлгээзинин дег кылдыр туттуруп: "Ээ-че, дыңгылбиле тынын чаңгыс, дырбаш дизе болдуннайн" деп Чудурукпай боданғылаан" (327 арын). (Тыва хөөмейжиниң эпти-ле ырлаар сөстерин автор психологтуг арга кылдыр ажыглаан).

"Маңгыр чейзең көөрге, ыттары кудуруктарын мунуп алган ээрип турар болганнар. Аалының адаандан кара аъттыг кижи хары-буру чок улдап кирип орган" (328 арын). (Тыва тоолдарда сүрлүг күш коданче кирип орда, ындыг янзы илередир).

"Тывада чүү болуп турар ирги дээш, куш болза ужа берзе, курт болза үттей берзе кылдыр боданғылаар" (Моолга тургаш, чаныксаан Сүлдемниң сеткил-сагыжының хөлзээшкини кара чугааларга ажыглаар чечен сөс-биле кайгамчык-ла тода илереттинген!)

Чогаалчы ол үениң кожамыктарын, үлегер сөстерин, хам алгыжын, аңчыларның чалбарыгларын, синонимнерни, фразеологизмнерни чурумалга өң киирерингe, болуушкуннарны чиге тодарадырынга, овур-хевирлерге тыва колорит киирер чугула черлеринге аажок камныг, тывынгыр ажыглап турар. К. Кудажы төрээн дылының эгээртинмес байлак уранчечен аргаларын чечен чогаалга чедингир, ээлгир, чараш, эптиг ажыглап турарындан ооң чогаалы номчуттунгур, сеткил-сагышка дээштиг бооп турар.

Ооң домактарының синтаксистиг тургузуу бөдүүн. Эвээш сөстерге хөй бодалды, чурумалды илередиптер аргалыг. *"Ажыкайның чылгызы Каък-Хөлүнде база девээлеп, чайлаглап турар. Ол дээрге каш-ла аскыр өөрү чылгы-дыр оң. Ажыкайның "муң-каразы" колдуунда Межегей унун тепкен. Ооң башкылыы Элегестен суг ижип турда, соңгулуу Межегей шынаазында хевээр оъттап чоруур болган. "Муң-караны" Элегестен кээп суггаларга, хем сыыгай бээр, кежиг аксынга он-он кулуннар бастырып каар"* (293 арын). Мында гиперболаны тывызык ажыглааныдан Ажыкай бээзиниң чоннуң күжү-биле бажын ажыр байып алган хөреңгизи делгем экранда дег, каракка көстүп кээр-дир. Опай чалаң чеже-даа эзиризе, какпага кирип чораан кырган бөрү ышкаш, кончуг каралыг, оваарымчалыг орган. Мындаа аалынга болза, сөс-домакты күскү сарыг бүрү дег, чашканнаар чалаң болган. Ам кызыдыр ынчанмаан. Бодун төлептиг туттунуп билир кырган аза болган". (324 арын). Автор каш-ла домакта деңнелгениң күжү-биле Опай чалаңның мөзү-бүдүжүн аңдара-дүндере тудупкан.

Гете бодунуң маадырларын чанында сандайга кожа олуртуп алгаш, оларның-биле кады чугаалажып орган ышкаш кылдыр сактып алгаш, ам демир-үжүүн тудуп алыр турган. А Кудажы оларның хажыызынга чаштып чыдып алгаш, кырышканын магнитофонга бижидип алган ышкаш, драматургтуң көрүнгүр караа-биле чураандыр.(!)

Чечен чогаалга үгле "диалогту" безин каш-даа хевирлиг ажыглап болурун романдан эскерип болур. Херик чейзең биле Маңгыр чейзеңниң алгыжынга чогаалчы оларны шоодар, сойгалаар сорулгалыг ажыглаан болза, 214-215-ки арыннарда психологтуг арга кылдыр ажыглааны тодаргай.

—Мен база магадап көрейн – дээш, Хаспаажык хап-даңзазын ужулган. – Кулуннуг бем чидирипкем. Эге-ле тып чададым.

—Бис ижи дорум чидирипкеш, ону дилеп чор бис – деп, аныяк эр чугаалаан.

—Уео – деп, улуг карактыг эр магадаан. – Оюн чуртунга чидирипкен бени Хемчик чуртундан дилээр үве-дир аа?

Аастыгга Хаспаажык белен алдыртыр эвес:

—Хемчик бажынга чидирипкен дорумнарны Чадаанадан кээп дилээр үве-дир аа?

—Па! – деп, аныяк эр кайгай хона берген. – Бистиң Хемчик бажы чуртуувусту канчап билип кагдыңар?

—А мээң оюн чуртумну силер канчап билдиңер?

—"Эге-ле" дидиң – деп, аныяк эр харыылаан.

—"Ижи-ле" дидиңер – деп, Хаспаажык харыылаан.

Тыва улустуң муң-муң чылгызын Чадаанага кыдаттар хавырып алгаш, дуюун карартыр чуртунче сүрүп чорудар деп турда, ону барып хураап алыр дээн кайгалдарның ужуражылгазын чогаалчы персонажтарның диалогун дамчыштыр шевер-ле чураан. *"Эге-ле", "ижи-ле"* деп диалект сөстерни автор чурумалды *шевержидер психологтуг ниитижилге* кылдыр ажыглаан.

Маадырларның диалогтарын дамчыштыр болуушкуннарны чуруп чоруй автор бодунуң өмүнээзинден философчу азы этиктиг планнарже эскетчоктап кире дүшкүлеп тоожуй кагылаптары: *"Хаспаажык, Оңзулак сугларның өөрү аъттанылпкаш, боолавышаан, сүрүп келген кижилерни алгы-кышкы-биле сывыртап чорупкан. Олар кижи өлүрерин бодаваан. Олар ушкаштыг кижилерге чедерин күзевээн. Шооксуннар, дессиннер дээш, өжегээр алгыржып, чандыр-соора боолап чорааннар"* (220 арын).

Кижи амы-тынынга чедер байтык, кижиге кыжаныр чорукту безин кончуг багай деп бистиң өгбелеривис буруу шаап чораан. Ол ышкаш тыва улустуң улуг улусту хүндүлээр, оларның мурнубиле безин эртпес, аякты баштай олче сунар дээн ышкаш кайгамчык чараш чаңчылдарын чогаалчы дыка бүзүренчиг кылдыр бижип турар. Чоннуң амыдыралында ооң келир үеже ужуккан эчис-күзелдери-биле холбашкан чугула айтырыгларны чуруп көргүзүп тургаш, оларны автор чаа ниитилелдиң бөгүнгү, даартагы эргеажыктарынга дүүштүр шиитпирлээнинде – *ооң чогаалының чаартыкчы шынары* көстүп турар.

Төөгү документилерин албан-херек стили-биле *"мулдурлап каг-гылаан"* нояннарның бижиглежиишкиннерин автор чогаадыкчы езу-биле чогаалдың амгы үеже шыгааган идейлиг угланыышкыннарын быжыглаарынга таарыштыр ажыглап турары солун. Чадаана кодада чызаан черинден келген "куштуг бижикте" арагалаашкынны буруу шаап турарын (193 арын) бистиң ниитилелге каксы хамаарыштырған элдээртиг деп билзе чогуур.

Романның дылы, уран-чечен аргалары ниитизи-биле амгы тыва литературлуг дылды дыка байлакшыткан. Ол дугайында тускай шинчилел ажылы негеттинип турар.

Шаңгыр даштарлыг, чараш хемнеривистиң унунда уе-човуур шагда ширбиттинген. Манчы кыдаттарга, маңгыр-чейзеңнерге, домогацкихтерге саза бастырып, "самдарлар" диртип чораан боттарывыс улусчу хувискаалдың ачызында кинчи-бекти уйгу чок Улуг-Хем дег чаза булган, ыстаан чүзүвүстү шагда-ла хере көстүпкен бис. Бөгүнгү эргилделиг үе чеже-даа берге болза, чон чолдайбаан, хем келдейбээн, эки үе келир дээрзинге бүзүрел дөмей-ле хөй кижилерде бар.

БУРУЖТУЖЕ ЭКСКУРСИЯ

Чер-чуртунуң төөгүзүнге ынак кижи Кызыл хоорайда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң чаны-биле анаа эртип шыдавас. Үнелиг эрги экспонаттарны катап-катап көрүксээр азы кандыг-ла-бир чаа үүлдү дилээр күзел ону ынаар киире бээр.

Бо удаада мээң оон тып алган чаа үүлүм –ук музейниң эртем-чырыдыышкын килдизиниң эргелекчизи Мария Максимовна Балчий-оол болган. Оожум, тода үнү-биле Россиядан-на келген хевирлиг бөлүк аалчыларга "Аржаан-2" базырыктан тывылган эрте-бурунгу скиф хаан, кадынның алдын кааскалгаларын чуруктан көргүзүп тайылбырлаан тур. Ооң тайылбыры дыка билдингир, немелде айтырыгларны боду-ла манап турган дег, улам тода, солун кылдыр харыылаар, черле арга-дуржулгазы бедик кижи болду.

Эрте-бурунгу эдилелдерни (экспонаттарны) эртем езу-биле тайылбырлаары амыр эвес болгай. Маңаа ханы билиг, анализ херек. Журналист хүлээлгем аайы-биле экскурсовод ажылының дугайын номчукчуларга таныштырып көрейн деп аңаа-ла бодай тыртып алдым. Ынчангаш музейге көргүзүг экскурсиязы чорудуп турган Мария Максимовнаны манап алгаш, ооң-биле чугаалажып эгеледим. "Төрээн республиказының төөгүзүнүң дугайында музейге ажыдары солун-даа, өөрүнчүг-даа, чоргааранчыг-даа" — деп, ол чугаалап эгеледи. Чүге дээрге музейге хөй санныг экспонаттар бистиң республикавыстың төөгүзүн эрте-бурунгу даш вектен эгелээш, бо хүннерге чедир амыдыралын тус-тус төлээлеп, тайылбырлап чыдар. Ынчангаш эрте-бурунгу эдилелдер-биле ажылдаары, оларның тургузуун шинчилээри, амыдыралга уткашынарын өөренири, олар дугайында шинчилел документилер-биле таныжары кымга-даа солунна болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, экспонат бүрүзү муң-муң чылдар-биле хемчээттинер узун, төнмес үеде чурттап чораан хөй салгал өгбелеривистиң күзел-чүткүлүн, амыдырал-чуртталгазын, эрте-бурунгу культуразын, сагыш-сеткилин бүгү тала-биле тайылбырлап, төлээлеп турар дээрзин ол чугаалап орду.

Кандыг-даа ажыл-агыйга хереглеттинер эт-херексел бир дугаарында ону кылган кижиниң сагыш-бодалынга тыптып келир. Ынчангаш музейде чыдар экспонат бүрүзүн бистиң өгбелеривис канчаар кылырын хөй удаа бодап тургаш, ыяштан чазап, демирден соп, пөстен угулзалап даарап, дүктен өрүп кылып каар болган. Ынчангаш экспонат бүрүзү үгле ооң амыдыралга ажыглалын эвес, өгбелерниң угаан-бодалының чаражын, мергенин, бедик философчу уткалыын чугаалап турар. Экспонат бүрүзүн хөй-хөй катап шинчилээр, өөренир апаар, оларның ужур-утказы төттүнмес.

Ынчангаш экскурсовод кижиге негелделер хөй дээрзин Мария Максимовна чугаалап орду. Бир дугаарында экскурсия чорударынга херек дылдарны, экспонаттар дугайында эргежок чугула материалдарны эки билири чугула. Оон ыңай келген аалчыларга музейге көргүзүг экскурсия эрттирип, тайылбыр кылып тура, сөс бүрүзүнче тодаргай утканы

Төөгүнүң көрүнчүү

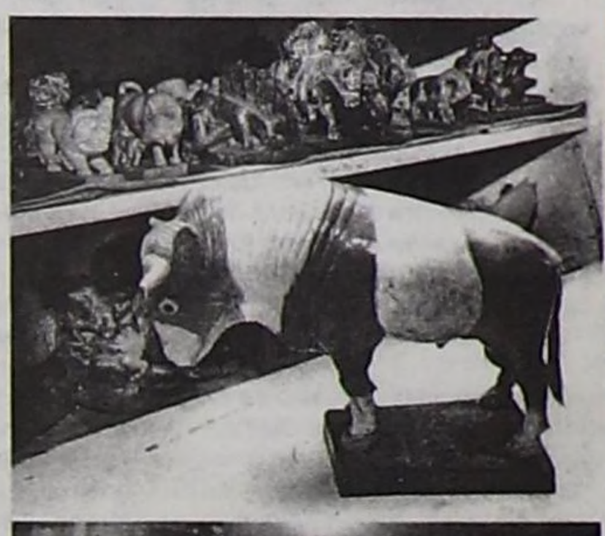

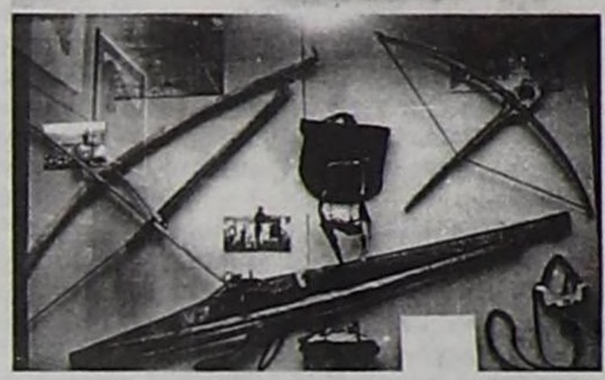

киирип, оларның сонуургалын хандырып шыдаар деңнелди чедип алыры.

Черле ынчаш музейде ажылдакчы бүрүзү экскурсия эрттирер ажылга ыяап киржир, ындыг янзылыг мергежилдиг болур. Чаа ажылдап келген кижи бүрүзү бир ай болгаш эртем-чөвүлел хуралынга экскурсия чорударынга экзамен хевирлиг шылгалда эртер. Ук шылгалданы эртип алыр болза, үгле ынчан музейге экскурсия чорудар чөпшээрелди алыр. Чамдык кижилер чыл-чылы-биле-даа ук шылгалданы эртип шыдавайн баар. Черле ынчаш экскурсовод кижиге шимченгир угаан херек.

Оон ыңай республикага келген даштыкы аалчы азы турист бирле дугаарында музейге кээр, моон дыка хөй үүлдерни билип алыксаар. Ынчангаш музей үгле эртем-шинчилел чери, эрте-бурунгу культура шыгжамыры эвес, чурттуң төөгүзүнүң көрүнчүү бооп турар. Экскурсоводтар үгле музейде экспонаттар көргүзүп тайылбырлаары-биле кызыгаарлаттынмайн, келген даштыкы аалчыларга, эртемденнерге, школачыларга, студентилерге, ажыл-ишчи коллективтерге тускай тематиктиг экскурсияларны организастап, залдарның экспонаттарын ай санында чаартып турар. Бо үүлдү доозуп тура, экскурсовод ажылының дугайын билип алган чаа үүлдерим дээш, Мария Максимовнага өөрүп четтирип, аңаа болгаш ооң коллегияларының буянныг ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни күзеп каайн.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: музейниң экспонаттары.

ОЛИМПИАДАГА КИРЖИП КӨРҮҢЕР

Россия Федерациязының Аныяк экономистер болгаш саңхөөчүлер эвилели экономика, саңхөө эртемнеринге болгаш удуртулга айтырыгларынга хамаарышкан олимпиаданы эрттирип эгелээн. Олимпиаданы эрттирип турарының сорулгазы:

- **Экономика болгаш саң-хөө мергежилинде өөренип турар студентилер аразынга эртем-теоретиктиг база эртем-практиктиг үреттүннелдиг харылзааны организастаары.**
- **Экономика, саң-хөө база эргелел айтырыглары сонуургаар аныяктарның чогаадыкчы, эртем-шинчилел ажылдарын кылырынга идиг бээри.**
- **Аныяктарның экономика, саң-хөө болгаш эргелел адырынга эртем шинчилелдериниң деңнелин болгаш угланыышкынын, кол угланыышкынының байдалын илередири.**
- **Россия Федерациязынга экономика, саң-хөө база эргелел культуразының хевирлеттинеринге дуза чедирери.**

Олимпиадага киржирде бижимел ажылды декабрь 31-ге чедир Олимпиаданың оргкомитединче чорудар. Олимпиаданы 2005 чылдың январьда түңнээр. Олимпиаданың оргкомитединиң адрези: 129301, Москва хоорай, Космонавтылар кудумчузу, бажың, 18, корп 1.

Олимпиадага хамаарышкан тодаргай медээни ТР-ниң Күш-культураны, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамыдан билип ап болур. **Яамының адрези**: 667000, Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 25, тел: 3-03-18 факс (39422).

Солун таварылга

ХП-НИҢ ДАРГАЗЫНЫҢ КАБИНЕДИНГЕ ЧОГУШ

Эрткен неделяда ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга ооң Даргазы В. Оюн биле депутат Р. Монгуш чугаа үезинде маргышкаш, чокшуп эгелээннер. Ук "чугааның" истери чоннуң шилип алганы эргетеннериң арыннарынга көктер бооп таңмаланып чыдып калган. Сайгаржылга үезинде удуртукчунуң улус хүлээп алыр өрээлинге кижилер база турган. "Кым эгелээнил?" деп айтырыгга депутаттар кайызы-даа бот-боттарынче айтып, корум-чурум камгалаар органнарже билдириишкиннерни киирипкеннер.

Бистиң корр.

СПАРТАКИАДАНЫҢ ЧЕМПИОННАРЫ

ТР-ниң инвалид спортчуларының спартакиадазы декабрь 4-5 хүннеринде болуп эрткен.

Спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге чемпионнарны илереткен. Олар кымнарыл?

Караа көзүлбестер аразынга Галина Монгуш — шашкиге, Мөңге Тажыйма—шыдыраа, шашкиге тиилээн. Инвалидтерниң аразындан дзюдо хүрешке Россияның тулган чемпиону Чечек-оол Дүвендей—шыдыраага, стол теннизинге; Рустам Семис-оол биле Вика Догус-оол—шашкиге; Рада Доржу биле Буян Салчак—дартска (бичии хемчээлдиг караны шивегей ышкаш согунчугаш-биле адары) тиилээн.

Инвалид тергелерлиг чаржырынга Саартай Бинчиновна Бандан биле Дмитрий Дүрбүй (кайызы-даа Кызылда хоочуннарның бажың-интернадындан), армрестлингиге (хол бажынга басчып хүрежири) Айдаш Монгуш, Рада Доржу (херээженнер аразынга), стол теннизинге — Мира Монгуш инва-лид спортчулар ортузунга 2004 чылдың республика чемпионнары болган.

Данзы САЛЧАК.

"ШАГААГА" ҮНЕЛЕЛ

Тывалар Шагаа хүнүн час айның бир чаада уткуп чораан. Ол дугайында М.А.Осур-оолдуң "Шагаа" деп номунда бижип турар.

Тыва езу-чаңчылдарны неперединге, ону школага, келир салгалдарга өөредиринге чечен чогаалдың дээштии канчаар-даа аажок улуг дээрзи билдингир. РФ-тиң школаларының алдарлыг башкызы М.А.Осур-оолдуң "Шагаа" деп шулүктер ному Тыванын ном үндүрер черинге 2002 чылда үнген.

Номну Ч.Ч.Куулар редакторлаан. Чурук кааскалгазын Н.Шалык кылган. Ук номда Чөөн чүк улузунуң Чаа чыл байырлалын — Шагааны байырлаарын, аңаа хамаарышкан сагылга-езулалдарны солун, өөредиглиг кылдыр бижээн. Шагаага кандыг оюннарны ойнаарын, аңаа белеткел ажылдарын тодарадып бижээн. Бо номнуң база бир онзагай талазы – ында тыва чемнерниң рецептизин бирден бирээ чокка тайылбырлааны.

Ниитизи-биле ук ном улуг-даа, бичии-даа кижилерге билдингир дыл-биле бижиттинген. Ында өөренип алыры чугула үүлдер хөй.

Чаяна ШИЛОВА.

Тыва Республиканың Арбитраж судунуң коллективи Тыва Республиканың Арбитраж судунуң судьязы Андриян Микович Хандыга ооң иези

Татьяна Амырдиевна ХАНДЫНЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Людмила Ывыевна Кара-Салга ооң адазы

Ывы Маадыр-оолович САТТЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9285. Чагыг 150.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.